

Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны»

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

А.М. Воінава

28.02 2019г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

А.М. Палуян

05 сакавіка 2019 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ЭМАЦЫЯНАЛЬНЫЯ КАНЦЭПТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ
ФРАЗЕАЛОГІІ

для спецыяльнасці “Мовазнаўства”.

Складальнік: Ляшчынская В.А.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта 09.04 2019г.,
пратакол № 6

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	4
Тэматычны план	8
Змест вучэбнага матэрыялу	9
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	12
Тэма 1 Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы	12
Тэма 2 Кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія	19
Тэма 3 Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі	29
Тэма 4 Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі	39
Тэма 5 Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі	55
Тэма 6 Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у лінгвістыцы	63
Тэма 7 Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў	70
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	80
Тэматыка практычных заняткаў	80
Матэрыялы для практычных заняткаў	80
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	89
Рэкамендаваныя формы кантролю	89
Пытанні да экзамену	89
Тэсты	90
ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА	92
Вучэбная праграма	92
Узоры аналізу	105
Літаратура	107

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбна-метадычны комплекс дысцыпліны «Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі» складзены на аснове адукацыйнага стандарта ОСВО 1-21 80 11-2012, зацверджанага і ўведзенага ў дзеянне пастановай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь 24.08.2012, рэгістрацыйны № 108, вучэбнага плана спецыяльнасці “Мовазнаўства” рэг. № 0 21-03-16 М ад 17.06.2017, рэг. № Р 21-03-16 МЗФ ад 17.06.2017.

Гэтыя дакументы прадугледжваюць вывучэнне магiстрантамі тэарэтычных пытанняў фразеалогіі ўвогуле і эмацыянальных фразеалагічных адзінак у прыватнасці з пазіцый прыярытэтных напрамкаў даследавання мовы – кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі, якія сфарміраваліся ў межах кагнітывістыкі ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. як новыя напрамкі даследавання працэсаў пазнання ўвогуле і культуры народа ў прыватнасці.

Як вядома, эмоцыі ахопліваюць усю камунікатыўную прастору Homo loquens, яны сталі важнейшым кампанентам розуму, мыслення і моўнай свядомасці сучаснага чалавека, што належыць да любой лінгвакультуры. Актыўнае праяўленне эмоцый у наш час тлумачыцца глабальнымі падзеямі ў свеце, шырокімі кантактамі паміж народамі, узмоцненай тэндэнцыяй да агрэсіўнасці паміж асобнымі людзьмі і групамі людзей, у межах адной краіны і паміж рознымі краінамі. Свабоднае выражэнне эмоцый тлумачыцца і эмацыянальным разняволеннем чалавека, які перастаў баяцца адкрыта праяўляць свае эмоцыі ў грамадстве, нярэдка не ўлічваючы месца, акружэнне, умовы і інш.

У наш час агульнапрызнаным з’яўляецца такі від камунікацыі, як эмацыянальная камунікацыя, і такія маўленчыя акты, як эмацыйныя.

Паказальным і высока пазнавальным матэрыялам у працэсе вывучэння чалавечых эмоцый з’яўляецца мова, у якой эмоцыі называюцца, выражаюцца, характарызуюцца, імітуюцца, раздзяляюцца, ацэньваюцца, вызначаюцца, прапануюцца сродкі для моўнай маніпуляцыі і мадэлявання пэўных эмоцый. Менавіта мова фарміруе эмацыянальную карціну свету прадстаўнікоў той ці іншай лінгвакультуры, выяўляе ўласцівыя прыкметы і асаблівасці эмацыянальнай карціны свету пэўнай лінгвакультуры, а важнейшай крыніцай моўных сродкаў рэпрэзентацыі эмацыянальнай карціны свету выступаюць фразеалагічныя адзінкі, якія лічацца самымі культураноснымі, якія перадаюць вопыт мінулых пакаленняў.

Фразеалагізмы як сродак і спосаб намінацыі эмоцый патрэбна лічыць найбольш каштоўным лінгвакультуралагічным матэрыялам, вывучэнне якога неабходна не толькі для філолагаў, але і для прадстаўнікоў іншых гуманітарных навук. Наяўнасць у кожнай мове фразеалагічных абазначэнняў эмоцый, іх прыкмет, ацэнкаў, характарыстыкі забяспечвае ажыццяўленне зносін людзей пэўнай моўнай супольнасці, а для даследчыка гэтых адзінак ёсць магчымасць вызначыць, якія эмоцыі і пачуцці катэгарызуюцца і

абазначаюцца ў моўнай карціне свету, у прыватнасці, у фразеалагічнай карціне свету беларусаў, і як ажыццяўляецца такое абазначэнне, ці вывучыць узаемадзеянне эмоцый і фразеалагізмаў «як самы чалавечы фактар у мове».

А яшчэ фразеалагізмы, што пэўным чынам абазначаюць эмоцыі, утрымліваюць часцей за ўсё схаваную культурную інфармацыю, паколькі эмоцыя «ніколі не выражаецца прама», яна заўсёды прыпадабняецца да чаго-небудзь. Да таго ж культурная інфармацыя фразеалагізмаў не заўсёды ляжыць на паверхні, яна можа выяўляцца ў выніку аналізу і ўстанаўлення працэсу фарміравання фразеалагічнага значэння, устанаўлення яго складнікаў, прычын і матывацыі ўзнікнення, пэўных вобразаў і дэрывацыйных мадэляў. У прыватнасці, развіццё фразеалагічнага значэння, ці фразеалагізацыя свабодных моўных адзінак, дазваляе прасачыць за працэсам, які адлюстроўвае ход пазнання чалавекам акаляючай рэчаіснасці, раскрыць механізмы кагнітыўных працэсаў, што звязваюць значэнне свабоднай і фразеалагічнай адзінак, выявіць іх асацыятыўныя, псіхалінгвістычныя, этналінгвістычныя, лінгвакультуралагічныя асновы, прасачыць за семантычнай трансфармацыяй, на аснове якой узнікае фразеалагічная адзінка як вынік семантычнага пераасэнсавання.

У эмацыянальных рэакцыях праяўляюцца каштоўнасці і мэты чалавека. Яны адлюстроўваюць базавыя біялагічныя тэндэнцыі, сацыяльна набытыя і выпрацаваныя ўяўленні пра свет і пра сябе. Маючы інфармацыю аб ведах і эмацыянальным вопыце беларусаў, можна будзе з пэўнай доляй упэўненасці гаварыць пра тое, што мы ведаем сябе і што ведаем пра сябе як эмацыянальную асобу, як уяўляем сябе, якія мы з боку эмацыянальнай характарыстыкі, што цэнім і як – станоўча ці адмоўна, як рэагуем і выражаем псіхалагічную рэакцыю на розныя раздражненні. Далей гэта дасць магчымасць устанаўліваць агульнае і адметнае ў эмацыянальнай характарыстыцы беларусаў у параўнанні і супастаўленні з іншымі народамі, у параўнанні з нашымі продкамі.

Мэта вучэбна-метадычнага комплексу “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” – забеспячэнне тэарэтычнай і практычна-арыентаванай падрыхтоўкі магістрантаў, знаёмства з навуковымі парадыгмамі, іх зменамі і сувязямі ў часе і прасторы, новымі дысцыплінамі, навуковымі паняццямі і метадамі навуковага даследавання фразеалагічных адзінак мовы, асноўных змен і ўдакладненняў у тэорыі фразеалогіі беларускай мовы ў святле новых падыходаў, запатрабаванняў часу, дасягненняў лінгвістычнай навукі ўвогуле і фразеалогіі ў прыватнасці, знаёмства з тэарэтычнымі паняццямі канцэпт, канцэптасфера, эмацыянальная канцэптуалізацыя і катэгарызацыі карціны свету, рэпрэзентаванай фразеалагічнымі адзінкамі беларускай мовы, з міждысцыплінарнымі сувязямі (найперш псіхалогіяй эмоцый і пачуццяў) на матэрыяле беларускай фразеалогіі. *Задачы* вучэбна-метадычнага комплексу: структураваць праблемнае поле ў вучэбна-навуковай дзейнасці магістрантаў; устанавіць месца і ролю асвятлення праблем моўнай канцэптуалізацыі ўвогуле і фразеалагічнай ў прыватнасці; вызначыць сукупнасць фразеалагізмаў

беларускай мовы як адзінак мовы, што рэпрэзентуюць эмацыянальныя канцэпты; акрэсліць і ахарактарызаваць прадстаўленасць эмацыянальных канцэптаў сродкамі беларускай фразеалогіі; навучыць дэшыфраваць эмацыянальныя фразеалагічныя адзінкі, вызначаць коды культуры, сімвалы, эталоны, стэрэатыпы, рэпрэзентаваныя на фразеалагічным узроўні беларускай мовы; выпрацаваць навыкі і ўменні ў выбары і прымяненні спосбаў апісання і аналізу эмацыянальных канцэптаў; павысіць узровень творчай актыўнасці магістрантаў у самастойным даследаванні эмацыянальных канцэптаў, рэпрэзентаваных фразеалагічнымі адзінкамі беларускай мовы, шляхам параўнання і супастаўлення з фразеалагічнымі адзінкамі іншых моў, выканання творчых работ; выпрацаваць прафесійныя навыкі і ўменні ў сістэматызацыі і класіфікацыі кірункаў і парадыгмаў сучаснай лінгвістыкі.

У структурных адносінах вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе чатыры раздзелы: тэарэтычны, практычны, кантролю ведаў і дапаможны.

Тэарэтычны раздзел утрымлівае лекцыйны матэрыял важнейшых сямі тэм у адпаведнасці з вучэбнай праграмай і прызначаны для аўдыторнай работы з магістрантамі (лекцыі выкладчыка – 14 гадзін). Дзякуючы зместу гэтых выдзеленых тэм магістранты змогуць атрымаць уяўленне аб новых падыходах да вывучэння мовы і яе фразеалагічных адзінак, пазнаёміцца з асноўнымі адзінкамі кагнітыўнай лінгвістыкі – канцэпт, канцэптасфера, карціна свету, з рознымі тыпамі карцін свету – наіўнай, міфалагічнай, фальклорнай, рэлігійнай і інш., з эмацыянальнай канцэптасферай як сукупнасцю эмацыянальных канцэптаў і характарысткай вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый, сродкаў і спосабаў прадстаўлення эмоцый чалавека і эмацыянальна-характарыстычных асаблівасцей менталітэту народа.

У прадстаўленых найбольш складаных і важных тэмах выдзелены пытанні для абмеркавання, раскрыты асноўныя палажэнні і змест кожнага, а ў заключэнні кожнай тэмы падаюцца пытанні і заданні для самастойнага замацавання, праверкі зместу лекцыйнага матэрыялу і спіс выкарыстанай і/ці рэкамендавальнай літаратуры па дадзенай тэме.

Практычны раздзел уключае ў сябе ў адпаведнасці з вучэбным планам дысцыпліны выдзеленыя толькі тры практычныя заняткі з вызначаных у адпаведнасці з планам 16 гадз., прысвечаныя аналізу фразеалагічных адзінак як адметных адзінак мовы і рэпрэзэнтантаў двух эмоцый – сораму, страху. Кожная тэма практычных заняткаў складаецца з сістэмы заданняў для выканання студэнтамі ў вуснай (абмеркаванні пытанняў лекцыйнага матэрыялу, неабходны для выканання заданняў) і пісьмовай форме з мэтай вырашэння практычных праблем лінгвакультуралагічнага аналізу фразеалагічных адзінак. Практычны матэрыял арыентаваны на замацаванні тэарэтычных звестак па важнейшых тэмах дысцыпліны (Адзінкі фразеалогіі і іх характарыстыка; Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных

канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў), выпрацоўку ўменняў характарызаваць, дэшыфраваць фразеалагічныя адзінкі, устанаўліваць культурныя коды, вызначаць унутраную форму фразеалагічных адзінак, устанаўліваць сродкі і спосабы прадстаўлення эмоцый, іх ацэнку і адпаведна асаблівасці эмацыянальнай ментальнасці беларусаў. Асноўным матэрыялам да заданняў абраны фразеалагічныя адзінкі рознай структуры, крыніц утварэння, семантыкі беларускай літаратурнай мовы.

Раздзел кантролю ведаў прадстаўлены пытаннямі да экзамену, тэстамі для праверкі ўменняў і навыкаў вызначаць асноўныя прыкметы і ўласцівасці фразеалагічных адзінак.

Дапаможны раздзел утрымлівае неабходныя элементы вучэбна-праграмнай дакументацыі: вучэбную праграму па дысцыпліне «Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі» ўстанавы адукацыі з тлумачальнай запіскай і зместам вучэбнага матэрыялу, тэматычны план, які змяшчае назвы тэм заняткаў, пералік пытанняў для вывучэння па адпаведных тэмах і колькасць аўдыторных гадзін па кожнай тэме (лекцыйных, практычных). У дапаможны раздзел уключаны спіс літаратуры з падзелам на асноўны і дадатковы для выкарыстання студэнтамі ў ходзе вывучэння дысцыпліны «Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі», а таксама узоры фразеалагічнага і лінгвакультуралагічнага аналізаў эмацыянальных фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс вучэбнай дысцыпліны «Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі» адрасуецца магістрантам дзённай формы навучання спецыяльнасці “Мовазнаўства” рэг. № 0 21-03-16 М ад 17.06.2017, рэг. № Р 21-03-16 МЗФ ад 17.06.2017.

2.Тэматычны план

№ п/п	Назвы тэмы	Лекцыі	Практычныя	СКРС	Усяго
1	Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы	2	-	-	2
2	Кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія	2	-	-	2
3	Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі	2	-	-	2
4	Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі	2	2	-	4
5	Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі	2	-	-	2
6	Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у лінгвістыцы	2	-	-	2
7	Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў	2	4	-	6
	Усяго:	14	6		20

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздел 1. Уводзіны ў дысцыпліну па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”

Тэма 1 Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы

Мэты і задачы дысцыпліны. Навуковыя парадыгмы ў лінгвістыцы, іх гісторыя, станаўленне і развіццё, пераемнасць і змены. Да паняцця парадыгмы. Шырокі і вузкі сэнс разумення парадыгмы. Класіфікацыя навуковых парадыгмаў, іх характарыстыка і навуковыя кірункі даследавання мовы. Параўнальна-гістарычная, сістэмна-структурная і антрапацэнтрычная парадыгмы. Сутнасць антрапацэнтрызму як асноўнага прынцыпу лінгвістычных даследаванняў. Прынцыпы экспланторнасці, экспансіянізму, функцыяналізму, семантыкацэнтрызму і тэкстацэнтрызму новай парадыгмычнай парадыгмы.

Раздел 2. Кагнітыўная лінгвістыка; лінгвакультуралогія як інтэграцыйная навука пра мову і культуру

Тэма 2 Кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія

Класіфікацыя падыходаў у кагнітыўнай лінгвістыцы: лінгвакультуралагічны і лінгвакагнітыўны. Гісторыя ўзнікнення кагнітыўнай лінгвістыкі, яе прадмет і задачы. Кагнітыўная лінгвістыка – новы лінгвістычны кірунак. Мова як аб’ект вывучэння і як кагнітыўны механізм кадыравання і трансфармацыі інфармацыі. Роля В. Гумбальда, Бадуэна дэ Куртэнэ, А.А. Патабні і іншых даследчыкаў у развіцці і станаўленні кагнітыўнай лінгвістыкі.

Гісторыя станаўлення лінгвакультуралогіі і этапы яе развіцця. Агульнае і адметнае лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай.

Накірункі сучаснай кагнітыўнай лінгвістыкі. Класіфікацыя падыходаў у кагнітыўнай лінгвістыцы: лінгвакультуралагічны і лінгвакагнітыўны.

Тэма 3 Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі

Гісторыя станаўлення паняцця і тэрміна *канцэпт* як ключавага паняцця кагнітыўнай лінгвістыкі. Агульнае і адметнае ў азначэннях паняцця канцэпт. Тэрміналагічная разнастайнасць абазначэння паняцця – кагнітыўная прастора (індывидуальная кагнітыўная прастора і калектыўная кагнітыўная прастора), кагнітыўная база і інш.

Паняцце *канцэптасферы* як галіны ведаў, яго характарыстыка.

Тэрміналагічная разнастайнасць абазначэння паняцця – *кагнітыўная прастора* (індывідуальная кагнітыўная прастора і *калектыўная кагнітыўная прастора*), *кагнітыўная база* і інш.

Паняцце *карціны свету*, яго характарыстыка, тэрміналагічны разнабой (*вобраз свету, мадэль свету*). Перадумовы фарміравання канцэпцыі карціны свету. Роля прац В. Гумбальда, Э. Сэпіра, Б. Лакофа, А.А. Патабні; Ф.Ф. Фартунатава, Ф.І. Буслаева, Г.В. Калшанскага, В.М. Тэлія і інш. у развіцці і станаўленні паняцця карціны свету.

Розныя тыпы карціны свету – найўная карціна свету, міфалагічная карціна свету, фальклорная карціна свету, рэлігійная карціна свету, моўная карціна свету, фразеалагічная карціна свету і іх месца ў складзе карціны свету.

Раздел 3. Фразеалогія як сродак перадачы фразеалагічнай карціны свету

Тэма 4. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі

Асновы вызначэння і крытэрыі фразеалагічных адзінак (узнаўляльнасць, устойлівасць, мінімум двухкампанентнасць, раздзельнааформленасць, цэласнасць значэння, экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць, вобраз, унутраная форма). Семантыка фразеалагізмаў і яе структура, культурная інфармацыя. Універсальныя ўласцівасці фразеалагізмаў розных моў свету. Характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак. Кампаненты-сімвалы. Тэматычная групоўка фразеалагізмаў (саматычныя, арніталагічныя, заалагічныя, лічбавыя, раслінныя, прадметна-рэчавыя, рэлігійныя, прасторавыя, прыродныя, эмацыянальныя і інш.) і яе рэпрэзентацыя.

Раздел 4. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера

Тэма 5. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі

Эмоцыі і пачуцці, вызначэнне і характарыстыка ў псіхалогіі. Класіфікацыя эмоцый і пачуццяў і іх асновы (першаснасць – другаснасць, інтэнсіўнасць, працягласць, глыбіня ўсведамлення, палярнасць ацэнкі і інш.). Тэрміны і тэрміналагічны разнабой.

Тэма 6. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у лінгвістыцы

Зварот да праблемы эмоцый у лінгвістыцы. Эмоцыі і пачуцці, вызначэнне і характарыстыка ў псіхалогіі (першаснасць – другаснасць,

інтэнсіўнасць, працягласць, глыбіня ўсведамлення, палярнасць ацэнкі і інш.), класіфікацыя эмоцый.

Тэрміны і тэрміналагічны разнабой. Вызначэнне і даследаванне эмоцый у лінгвістыцы.

Тэма 7 Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў

Выдзяленне фразеалагічных эмацыянальных канцэптаў як ментальных утварэнняў і іх асновы. Колькасны паказчык у вызначэнні фразеалагічных адзінак як рэпрэзэнтантаў эмацыянальных канцэптаў. Вызначальныя фразеалагічныя канцэпты сораму, страху і інш., з аднаго боку, і радасці, задавальнення і інш., з другога, у складзе фразеалагічнай карціны свету беларусаў.

Склад дапаўняльных фразеалагічных канцэптаў эмоцый фразеалагічнай эмацыянальнай карціны свету беларусаў і іх характарыстыка. Дыферэнцыяцыя эмоцый у фразеалогіі і псіхалогіі. Інфармацыя фразеалагізмаў як другасных адзінак для наймення і характарыстыкі эмоцый трывогі, смутку, здзіўлення, абурэння, злосці, гневу і інш. Кампаненты-найменні, вобразы і ўнутраная форма эмацыянальных фразеалагізмаў.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. *Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы*

Пытанні для абмеркавання:

1. Аб навуковых парадыгмах у лінгвістыцы.
2. Да паняцця *парадыгма*.
3. Класіфікацыя навуковых парадыгмаў, іх характарыстыка і навуковыя накрункі даследавання мовы.
4. Антрапацэнтрычная парадыгма і новыя прынцыпы навуковага даследавання.

1. Аб навуковых парадыгмах у лінгвістыцы

Разуменне і вывучэнне, даследаванне мовы змяняецца ў часе. Нават за доўгі кароткі час вывучэння мовы вашага лектара можна канстатаваць, што, па-першае, змянілася само разуменне мовы. Раней у цэнтры ўвагі лінгвістаў былі найперш моўныя сродкі (фанетычныя, ці гукавыя, граматычныя, лексічныя). Цяпер абсалютна дакладна ўстаноўлена, што ўсе гэтыя моўныя сродкі – гэта толькі фармальныя апэратары, з дапамогай якіх чалавек ажыццяўляе зносіны, прыкладаючы іх да сістэмы *значэнняў* і атрымліваючы асэнсаваны і цэласны тэкст (паведамленне). Пры гэтым само паняцце значэння выходзіць за межы зносін – гэта і асноўная кагнітыўная (пазнавальная) адзінка, якая фарміруе вобраз свету чалавека і ў гэтай якасці ўваходзіць у склад рознага роду *кагнітыўных схем, эталонных вобразаў тыповых кагнітыўных сітуацый* і г.д.

І яшчэ адна цікавая змена ў лінгвістыцы за наш такі кароткі час. Яшчэ нядаўна інтарэсы лінгвістаў можна было вызначыць паводле трапнага афарызма Станіслава Ежы Леца “Спачатку было Слова, а ў канцы – Фраза”. Але, як вядома, фразай, дакладней, скажам, зносіны не заканчваюцца і не вызначаюцца. Зносіны ажыццяўляюцца дзякуючы цэласным, асэнсаваным тэкстам. І сёння ўвага лінгвістаў прыкавана да гэтых адзінак мовы і маўлення.

Важнейшым крокам уперад у лінгвістыцы з’яўляецца дакладнае разуменне і размежаванне таго, што ў яе паняццёвым апарате сапраўды ўніверсальнае (прымянальна да ўсіх моў без выключэння), а што справядліва толькі да мовы пэўнага тыпу, пэўнай структуры.

У лінгвістыцы маецца шмат школ і напрамкаў, якія апісваюць агульную структуру любой мовы ці “індывідуальную” структуру той ці канкрэтнай мовы на аснове рознага канцэптуальнага базіса (рознай сістэмы паняццяў і рознага разумення адносін паміж імі).

Такім чынам, за гісторыю станаўлення і развіцця навукі аб мове яна працягнула істотныя змены, адлюстраваннем чаго ў найбольш агульным выглядзе выступаюць парадыгмы навуковага пазнання.

У тэорыі навуковых парадыгмаў адрозніваюць:

1) парадыгма ў шырокім сэнсе – набор поглядаў, мер каштоўнасцей і выкарыстоўваемых тэхнік даследавання;

2) парадыгма ў вузкім сэнсе – узоры рашэнняў канкрэтных задач, якія служаць у далейшым узорами для трактоўкі іншых праблем.

2. Да паняцця “парадыгма”

Тэрмін *парадыгма навуковага пазнання*, на думку Ю.С. Сцяпанавы, быў, відавочна ўпершыню, уведзены ў навуковы зварот Т. Кунам у пачатку 1960-х гадоў прымяняльна да фізікі ў яго працы “Структура навуковых рэвалюцый” (1962 г., а ў рускім перакладзе кніга выдадзена ў 1977 г. М.: Прагрэс). Паводле Т. Куна, парадыгма стала абазначаць “прызнаныя ўсімі навуковыя дасягненні, якія на працягу пэўнага часу даюць навуковаму супольніцтву мадэль пастаноўкі праблем і іх рашэнняў” [Кун, с. 11], ці агульнапрызнаны ўзор пастаноўкі і рашэння навуковых праблем.

“Парадыгмай тэорыі мовы” можа быць названа цэлая сістэма поглядаў у сукупнасці з наборам паказальных прыкладаў (тое, што інакш называецца ўзорам, прыкладам для падтрымання ці мадэллю) таго, як патрэбна апісваць ці тлумачыць моўныя з’явы.

Ю.С. Сцяпанав у сваёй кнізе “В трехмерном пространстве языка: Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства” адзначае, што “паняцце, якое мы тут звязваем з гэтым тэрмінам, некалькі іншае, і ўзнікла яно намнога раней. М. Борн ужо ў 1953 годзе пісаў: “Я не хачу сказаць, што (па-за матэматыкі) існуюць якія-небудзь нязменныя прынцыпы, апрыйёрныя ў строгім сэнсе гэтага слова. Але я думаю, што існуюць якіясьці агульныя тэндэнцыі думкі, якія змяняюцца вельмі павольна і ўтвараюць пэўныя філасофскія перыяды з характэрнымі для іх ідэямі ва ўсіх галінах чалавечай дзейнасці, у тым ліку і ў навуцы... Стылі мыслення – стылі не толькі ў мастацтве, але і ў навуцы” [Борн, 1963, с. 127]. Паводле Ю.С. Сцяпанавы, пад “парадыгмай” разумеецца “пануючы ў якую-небудзь дадзеную эпоху погляд на мову, звязаны з пэўнай філасофскай плынню і вызначаным накірункам у мастацтве, пры гэтым такім менавіта вобразам, што філасофскія палажэнні выкарыстоўваюцца для тлумачэння найбольш агульных законаў мовы, а дадзеныя мовы ў сваю чаргу – для рашэння некаторых (звычайна толькі некаторых) філасофскіх праблем; тое ж і ў адносінах да мастацтва: накіраванне ў мастацтве, найперш ў мастацтве слова, фарміруе спосабы выкарыстання мовы, а апошнія накладваюць свой адбітак (звычайна толькі ў некаторай ступені) на мастацтва. “Парадыгма” звязана з пэўным стылем мыслення ў навуцы і стылем у мастацтве. Зразумелая такім чынам “парадыгма” – з’ява гістарычная” [Степанов, Ю.С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) / Ю.С. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 335 с. – с. 4].

І ў такім разуменні тэрміна “парадыгма” Ю.С. Сцяпанавы выдзяляе тры

парадыгмы: “1. Семантычная парадыгма (“філасофія мовы” зводзіцца ў ёй да “філасофіі імені”). II. Сінтаксічная парадыгма (“філасофія мовы” зводзіцца да “філасофіі прэдыката”). III. Прагматычная (дэктывная) парадыгма (“філасофія мовы” зводзіцца да “філасофіі эгацэнтрычных слоў”). Вырысоўваецца яшчэ некаторая колькасць міжпарадыгматычных перыядаў – XVII і XVIII стст. у першую чаргу” [Степанов, Ю.С. В трехмерном с. 5].

3.Класіфікацыя навуковых парадыгмаў, іх характарыстыка і навуковыя накрункі даследавання мовы

Традыцыйна ў гісторыі мовазнаўства выдзяляецца тры навуковыя парадыгмы – параўнальна-гістарычная, сістэмна-структурная і антрапацэнтрычная.

1. *Параўнальна-гістарычная парадыгма* вылучаецца першай навуковай парадыгмай у лінгвістыцы. Яна звязана з панаваннем параўнальна-гістарычнага метаду ў даследаванні мовы, які шырока выкарыстоўваецца ў XIX стагоддзі. Лінгвістычная навука займаецца пераважна пытаннямі паходжання моў, рэканструкцыяй прамовы, устанаўленнем суадносін паміж роднаснымі мовамі і апісаннем іх эвалюцыі ў часе і прасторы. Ствараюцца параўнальна-гістарычныя граматыкі і слоўнікі.

2. *Сістэмна-структурная парадыгма* характарызуецца асаблівай увагай да аб’екта пазнання, да слова. Вызначальным тут з’яўляецца тэзіс Фердынанда дэ Сасюра, які дэклараваў, што аб’ектам лінгвістыкі павінна быць мова “ў сабе і для сябе”. Асноўным становіцца пазнанне структуры мовы, яе арганізацыі. Моўная сістэма выяўляецца на парадыгматычным, а структура – на сінтагматычным узроўнях. Тэрміны

Дадзеная парадыгма існуе і ў наш час, у межах яе прадаўжаюцца фундаментальныя даследаванні, якія ўносяць значны ўклад у развіццё лінгвістычнай навукі. І гэта заканамерна, паколькі “ў лінгвістыцы (і ўвогуле ў гуманітарных навук) парадыгмы не змяняюць адна другую, а накладваюцца і суіснуюць у адзін і той жа час, ігнарыруючы адна другую” [Серио П. В поисках четвертой парадигмы // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: Око, 1993. – С. 83-100.].

3. *Антрапацэнтрычная парадыгма* (АП). Развіццё АП было абумоўлена ўсведамленнем таго, што “мова, з’яўляючыся ўстанаўленнем чалавека, не можа быць зразумелай і растлумачанай па-за сувязі з яе творцам і карыстальнікам” (Кравченко, 1966, с. 6). Вытокі АП ідуць да ідэй Вільгельма Гумбальда і Э. Бенвеніста. Першы з якіх паходзіць са старажытнага роду нямецкіх дваранаў, вывучаў юрыспрудэнцыю, а лекцыі па філалогіі, гісторыі літаратуры і старажытнасцяў чытаў Г. Гейнэ, пазнаёміўся з нямецкім паэтам Ф. Шылерам, вывучаў філасофію І. Канта і Ф. Шэлінга і інш., Гэта вучоны, з імем якога звязваецца станаўленнем філасофіі мовы як самастойнай навукі, закладваюцца асновы агульнага і тэарэтычнага

мовознаўства. Яго лінгвістычная тэорыя настолькі шырокая і ўсеабдымная, што яе ўплыў прадаўжае выяўляцца і ў сучасным мовознаўстве. Так асаблівую ролю мае гумбальдаўскае разуменне мовы як “свету, што ляжыць паміж светам знешніх з’яў і ўнутраным светам чалавека”, як сродку, што “закладзена ў самой прыродзе чалавека і неабходнага для развіцця яго духоўных сіл і фарміравання светапогляду” (Гумбольдт, 1984, с. 304 і 51). Менавіта гэты вучоны ўпершыню адзначыў, што “чалавек становіцца чалавекам толькі праз мову, у якой дзейнічаюць творчыя першасілы чалавека, яго глыбінныя магчымасці. Мова ёсць адзіная духоўная энергія народа” (с. 314).

Другі даследчык – Эміль Бенвеніст – адну з частак “Общей лингвистики” назваў “Человек в языке” (Э. Бенвеніст. Общая лингвистика. – М.: УРСС, 2002), дзе развівае думку пра тое, што ў свеце існуе толькі чалавек з мовай, чалавек, які гаворыць з другім чалавекам, і мова, такім чынам, належыць самому вызначэнню чалавека (Бенвеніст, с. 15).

У рускім мовознаўстве аб антрапацэнтрызме як асноўным прынцыпе сучаснай лінгвістыкі загаварыў Ю.С. Сцяпанав, аналізуючы канцэпцыю Э.Бенвеніста: “Мова створана па мерцы чалавека, і гэты маштаб адлюстраваны ў самой арганізацыі мовы; у адпаведнасці з ім мова і павінна вывучацца. Пагэтаму ў сваім галоўным ствале лінгвістыка заўсёды будзе навукай пра мову ў чалавеку і пра чалавека ў мове” (Степанов, Ю.С. Эміль Бенвеніст и лингвистика на пути преобразования / вст. статья // Бенвеніст Э. Общая лингвистика. – М.: УРСС, 2002. – С. 5-16, с.15).

Антрапацэнтрызм усведамляецца галоўным прынцыпам сучаснай лінгвістыкі на мяжы XX-XXI стст. Канчатковая змена навуковай парадыгмы адбываецца, паводле вобразнага выказвання В.М. Тэліі, “дзякуючы змене статыстычнага меркавання на свет як на сукупнасць элементаў, частак т.п. sui generis, на разгляд светастварэння як дынамічнай сістэмы, што разварочваецца вакол чалавека “атамарных фактаў”, г. зн. падзей і з’яў, што паглынулі элементарныя сутнасці, як прадметныя пераменныя ўнутры” (Телия, В.Н. Метафоризация и ее роль в создании русской языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204, с. 173).

4. Антрапацэнтрычная парадыгма і новыя прынцыпы навуковага даследавання

Узнікненне антрапацэнтрычнай парадыгмы ў мовознаўстве было прадвызначана, бо сама мова антрапацэнтрычная па сваёй сутнасці: “чалавек адлюстраваў у мове свой фізічны вобраз, свой унутраны стан, свае эмоцыі, свой інтэлект, свае адносіны да прадметнага і непрадметнага свету, прыроды... свае адносіны да калектыву людзей і іншагау чалавека” (Арутюнова Н.Д. Метафора в языке чувств // Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 385-399). Макралінгвістычная праблематыка (мова – культура – этнас) закраналася

яшчэ ў разважаннях антычных філосафаў (Арыстоцеля, Геракліта, Платона) пра слова-логас, пазней заняла асноўнае месца ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, Л. Вайсгербара, Р.В. Вінакура, І.Г. Гердэра В. фон Гумбальда, А.А. Патабні і інш. вучоных-лінгвістаў. У XX ст. яна была выцеснена на другі план ідэямі структуралізму, які абмежаваў даследаванні мовы “ў самой сабе і для сябе”, яе апісаннем як абстрактнай схемы сістэмных адносін, расчлянёнай на асобныя ўзроўні. але ўжо з канца XX ст. зноў выпявае неабходнасць звароту да “чалавечага фактару ў мове”, пачынае паступовае прымяненне навуковай парадыгмы гуманітарных ведаў, і на месца галоўнай структурна-семантычнай і статычнай парадыгмы прыходзіць новая – антрапацэнтрычная, функцыянальная, кагнітыўная і дынамічная. У яе межах мова вывучаецца ў “шырокім экзістэнцыяльным і паняццёвым кантэксце існавання чалавека” (В.І. Аставалаў), г. зн. у цеснай сувязі са свядомасцю і мысленнем чалавека, яго духоўным светам і прадметна-практычнай дзейнасцю.

У аснову антрапацэнтрычнай лінгвістыкі была пакладзена ідэя В. фон Гумбальда пра тое, што даследаванне мовы “не заключае ў сабе канечнай мэты, а разам з усімі іншымі галінамі служыць вышэйшай і агульнай мэце сумесных накіраванняў чалавечага духу, мэты і пазнання чалавецтвам самога сябе і сваіх адносін да ўсяго бачнага і скрытага вакол сябе” (Гумбольдт 1985, с. 383). На думку В.І. Паставалавай, паслядоўнае правядзенне гэтага гумбальдаўскага падыходу да мовы “выдзвігае на першы план распрацоўку такіх цесна звязаных адзін з другім накірункаў і іх комплексаў у межах лінгвістыкі антрапацэнтрычнай арыентацыі, як: лінгвагнасеалогія (кагніталогія), лінгвасацыялогія, лінгвапсіхалогія, лінгваэтналогія, лінгвапалеанталогія і, нарэшце, лінгвакультуралогія, накіраваная на вывучэнне ўзаемаадносін мовы і культуры”.

Што адрознівае новую парадыгму ад папярэдніх? Па-першае, погляд даследчыка перамяшчаецца з аб’екта пазнання на суб’ект, аналізуецца чалавек у мове і мова ў чалавеку. У цэнтры ўвагі аказваецца асоба носьбіта мовы. Новы падыход, па-другое, улічвае ролю чалавечага фактара ў мове, замест апоры на форму паяўляецца апора на змест, не на механізм, што ляжыць у аснове мовы, а на яе прымяненне.

Сутнасць антрапацэнтрызму як асноўнага прынцыпу лінгвістычных даследаванняў заключаецца ў тым, што “навуковыя аб’екты вывучаюцца перш за ўсё па іх ролі для чалавека, па іх назначэнні ў яго жыццядзейнасці, па іх функцыях для развіцця чалавечай асобы і яе ўдасканалення ... чалавек становіцца кропкай адліку ў аналізе тых ці іншых з’яў, ён уцягнены ў гэты аналіз, вызначаючы яго перспектывы і канечныя мэты. Ён знамянуе ... тэндэнцыю паставіць чалавека на галоўнае месца ва ўсіх тэарэтычных перадумовах навуковага даследавання і абумоўлівае яго спецыфічны ракурс” (Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. - №4. – С. 3-15).

Антрапацэнтрызм выклікаў да жыцця новыя лінгвістычныя прынцыпы, якія вызначаюць развіццё сучаснай лінгвістычнай навукі:

экспланторнасць – імкненне не толькі апісваць факты мовы, але і знаходзіць ім тлумачэнне. Нельга не сказаць, што тлумачальнасць адсутнічала пры папярэдніх лінгвістычных парадыгмах, наадварот, але толькі ў новай парадыгме яна выступае на пярэдні план, адцяняючы фармальнае апісанне, ці дыяда “апісанне – тлумачэнне” змяняе акцэнт. (што-лінгвістыка і як лінгвістыка – чаму лінгвістыка). Апісанне накіравана перш за ўсё на спасціжэнне структуры і семантыкі моўных аб’ектаў, тлумачэнне – “на выясненне іх функцыянавання” (Попова, Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания // ФН, 2002, №3, с. 69-77, с. 75);

экспансіянізм у лінгвістыцы заключаецца ў з’яўленні новых аб’ектаў даследавання, у пераглядзе традыцыйных праблем з новых пазіцый, у стварэнні новых накірункаў і метадык даследавання мовы. Гэта асабліва выяўляе ўзрастанне выхаду лінгвістыкі ў межы іншых навук – культуралогіі, біялогіі, сацыялогіі, антрапалогіі, этналогіі, псіхалогіі, нейранавук і інш.;

функцыяналізм заключаецца ў тым, каб вывучаць мову ў дзеянні, у выкананні ёю яе функцый. Для новай парадыгмы характэрна пераарыентацыя навуковых інтарэсаў з пераважна вывучэння ўнутраных заканамернасцяў моўнай сістэмы на разгляд функцыянавання мовы як важнейшага сродку зносін. Усё больш вучоных лічаць, што павінны быць дэталёва вывучанымі і поўнасцю раскрытымі ўсе законы і механізмы функцыянавання мовы ў яе ўзаемадзеянні з чалавека, які пазнае свет;

семантыкацэнтрызм. Пытанне ад дамінуючым баку мовы – плане выражэння і плане зместу – па-рознаму вырашаўся на розных этапах развіцця мовазнаўства. На змену пануючаму ў першай палове XX ст. формацэнтрызму прыходзіць семантыкацэнтрызм, калі праблемы семантыкі становяцца ў цэнтры ўвагі даследчыкаў мовы, змястоўны бок мовы непасрэдна звязаны з пазнавальнай дзейнасцю чалавека;

тэкстацэнтрызм як прынцып новай парадыгмы тлумачыцца тым, што найбольш ярка асаблівае антрапацэнтрычнай лінгвістыкі праяўляюцца менавіта ў даследаваннях тэксту, зыходзячы з асноўнай камунікатыўнай функцыі мовы, калі тэкст з’яўляецца кампанентам камунікацыі і калі менавіта ў тэксце ўсе моўныя з’явы і факты набываюць свой сапраўдны сэнс.

Ні адна парадыгма навукі аб мове не зыходзіць поўнасцю. Сёння ў даследаваннях прадстаўляюцца абноўленымі старыя погляды:

1) мова – адна з кагнітыўных галін чалавека, звязаная з іншымі галінамі і таму адлюстроўвае ўзаемадзеянне псіхалагічных, культуралагічных, сацыялагічных, экалагічных і інгых фактараў, менавіта таму мова павінна стаць прадметам міждысцыплінарных даследаванняў;

2) моўная структура залежыць ад “канцэптуалізацыі”, якая, у сваю чаргу, з’яўляецца вынікам вопыту ў асваенні чалавекам сябе і акаляючай рэчаіснасці, а таксама адносін да гэтага знешняга свету;

3) адзінкі мовы таксама падпарадкоўваюцца катэгарызацыі, якая прыводзіць у “сеці” канцэптуальнай залежнасці

4) граматыка матывавана семантыкай;

5) значэнне моўнай адзінкі – канцэптуальная структура, “канвенцыяльна” звязаная з гэтай адзінкай; сувязь заснавана на вобразных асацыяцыях з фізічнай прасторай; паколькі падобныя канцэптуалізацыі вельмі залежаць ад такога акружэння, значэння нельга сфармуляваць ва ўніверсальных тэрмінах, яны ўнікальныя для кожнай мовы;

6) значэнні задаюцца ў тэрмінах “рэlevantных” структур ведаў, сярод гэтых структур адрозніваюць фокусныя і фонавыя;

7) сінтаксіс, марфалогія, фаналогія, семантыка і інш. залежаць адзін ад другога, не валодаюць аўтаноміяй ад пазамоўных паводзін і ад пазамоўных ведаў.

У межах новай парадигмы, як і іншых, што існавалі да яе, і ў адпаведнасці з прынцыпамі кожнай парадигмы развіваюцца навуковыя напрамкі. У прыватнасці, у наш час, час антрапацэнтрычнай парадигмы – кагнітыўны напрамак, ці кагнітыўная лінгвістыка, лінгвакультуралогія і інш.

Пытанні і заданні

1. У чым сутнасць тэрміна парадигма прымяняльна да лінгвістыкі?
2. Якія навуковыя парадигмы характарызуюць гісторыю вывучэння мовы?
3. Якое месца і роля, на вашу думку, параўнальна-гістарычнай парадигмы?
4. Раскрыйце змест структурна-семантычнай парадигмы адносна вывучэння мовы (на ваш выбар).
5. Якія і калі зараджаюцца перадумовы для ўзнікнення антрапацэнтрычнай парадигмы ў даследаванні мовы?
6. Што кардынальна новага ў антрапацэнтрычнай парадигме?

Літаратура

1. Алпатова, В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку / В.М. Алпатова // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 15-26.
2. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: УРСС, 2002.
3. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. - №4. – С. 3-15.
4. Попова, Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания / Е.А. Попова // Филологические науки. – 2002. – №3. – С. 69-77.
5. Степанов, Ю.С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования / вст. статья // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: УРСС, 2002. – С. 5-16.

Тэма 2 Кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія

Пытанні для абмеркавання:

1. Кагнітыўная лінгвістыка як новы кірунак вывучэння мовы.
2. Вытокі, праблемы і задачы лінгвакультуралогіі
3. Агульнае і адметнае лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі і этналінгвістыкі.

1. Кагнітыўная лінгвістыка як новы кірунак вывучэння мовы

Яшчэ параўнальна нядаўна ў лінгвістыцы лічылася абсалютна нармальным разглядаць мову ў якасці нейкай абстрактнай сутнасці, як быццам бы наша натуральная мова не з'яўлялася часткай нашай гісторыі. Наша старэйшае пакаленне з'яўляецца сведкам росквіту структурнай лінгвістыкі, вобласць якой абмяжоўвалася “мовай у сабе і для сябе”. Якія-небудзь размовы ў межах гэтага накірунку пра сувязь мовы і думкі, мовы і пазнавальных працэсаў не адабраліся і тым больш не віталіся.

У сярэдзіне 60-х гг. і пазней многія лінгвісты прытрымліваліся пункту гледжання, адпаведна якому існуе жорсткае размежаванне паміж моўнай кампетэнцыяй і ўжываннем мовы. Падобнае штучнае дзяленне, якое ігнаруе многія працэсы, што адбываюцца ў ходзе сапраўднага выкарыстання мовы, прывяло да вядомых, досыць сур'ёзных цяжкасцяў. Як сёння разумеем, мова – гэта толькі невялікая частка той цэласнай з'явы, якую мы імкнемся пазнаць. Менавіта па гэтаму сучасныя даследаванні мовы немагчымы без прыцягнення такіх паняццяў, як інтэнцыя, памяць, дзеянне, семантычны вывад і г.д.

Кагнітыўная лінгвістыка – адносна новы лінгвістычны накірунак, у сувязі з чым мае шмат дыскусійных момантаў як у тэарэтычных пытаннях, так і ў даследчай практыцы, у метадах даследавання, але кагнітыўная лінгвістыка актыўна развіваецца і, галоўнае, у многім вызначае твар сучаснай лінгвістычнай навукі і з'яўляецца характэрнай рысай мовазнаўства на мяжы вякоў.

Ёй прысвечаны не адна манаграфія, не адно даследаванне, і колькасць іх прадаўжае расці. Створаны Расійскім таварыствам лінгвістаў-кагнітолагаў часопіс “Вопросы когнитивной лингвистики”, заўважна і кансалідацыя лінгвістаў-кагнітолагаў вакол некалькіх асноўных накіраванняў лінгвакагнітыўных даследаванняў. Адным словам, кагнітыўная лінгвістыка заняла сваё месца ў парадыгме канцэпцый сучаснага сусветнага мовазнаўства.

Кагнітыўная лінгвістыка вывучае мову як кагнітыўны механізм, які адыгрывае ролю ў кадзіраванні і трансфармацыі інфармацыі (Гл. Краткий словарь когнитивных терминов. В.З. Демьянков и Е.С. Кубрякова, с. 53-55). Разам з тым кагнітыўная лінгвістыка – гэта новы этап вывучэння адносінаў мовы і мыслення, пачатак якому быў пакладзены нейрафізіёлагамі, урачамі,

псіхалагамі (І.М. Сечанаў, В.М. Бехцераў, І.П. Паўлаў і інш.), што паслужыла ўзнікненню нейралінгвістыкі (Л.С. Выгоцкі, А.Р. Лурыя). Стала зразумелым, што моўная дзейнасць працякае ў мозгу чалавека, што розныя віды моўнай дзейнасці (засваенне мовы, слуханне, гаварэнне, чытанне, пісьмо і інш.) звязаны з рознымі аддзеламі галаўнога мозгу.

Наступным этапам развіцця праблемы суадносін мовы і мыслення стала псіхалінгвістыка, у межах якой вывучаліся працэсы параджэння і ўспрымання маўлення, працэсы вывучэння мовы як сістэмы знакаў, што захоўваюцца ў свядомасці чалавека, суадносіны сістэмы мовы і яе выкарыстання, функцыянавання (амер. псіхалінгвісты Ч. Осгуд, Т. Себеок і інш. і рус. лінгвісты А.А. Лявонцьеў, А.А. Залеўская, Ю.М. Каравулаў і інш.).

Кагнітыўная лінгвістыка складваецца ў апошнія два дзесяцігоддзі ХХ ст., але яе прадмет – асаблівасці засваення і апрацоўкі інфармацыі, спосабы ментальнай рэпрэзентацыі ведаў з дапамогай мовы – быў намечаны ўжо ў першых тэарэтычных працах па мовазнаўстве яшчэ ў ХІХ ст.

У прыватнасці, А.А. Патабня, разглядаючы тэорыю В. Гумбальда, прызнае пытанне аб паходжанні мовы пытаннем аб з'явах душэўнага жыцця, якія папярэднічаюць мове, аб законах яе пераўтварэння і развіцці, уб уплывах яе на наступную душэўную дзейнасць, г. зн. пытаннем чыста псіхалагічным. Аляксандр Афанас. Патабня (укр. і рус. мовавед, заснавальнік Харкаўскай лінгв. школы) разумее, што ў душэўнай дзейнасці ёсць паняцці мацнейшыя, якія выходзяць наперад, і паняцці, якія застаюцца ўдалечыні. І менавіта мацнейшыя ўяўленні ўдзельнічаюць ва ўтварэнні новых думак (закон аперцэпцыі Гербарта).

А.А. Патабня добра бачыць ролю асацыяцыі і зліцця асацыяцыі ва ўтварэнні радоў уяўленняў. Іншымі словамі, А.А. Патабня цудоўна разумеў ролю мовы ў працэсах пазнання новага, у працэсах станаўлення і развіцця чалавечых ведаў пра свет на аснове псіхалагічных працэсаў аперцэпцыі і асацыяцыі, на аснове розных па сіле ўяўленняў чалавека аб з'явах, якія маюць розныя назвы ў мове.

Выразна прадмет кагнітыўнай лінгвістыкі акрэсліваецца ў адным з выказванняў І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ: "...Из языкового мышления можно выявить целое своеобразное языковое знание всех областей бытия и небытия, всех проявлений мира, как материального, так и индивидуально-психологического и социального (общественного)" (Бадуэн дэ Куртэнэ., 1963, с. 312).

І ўсё ж сапраўднае вывучэнне лінгвакагнітыўных праблем пачынаецца ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст., і сучасная кагнітыўная лінгвістыка належыць да ліку шэрагу навук, якія даследуюць сваімі спецыфічнымі метадамі адзін агульны прадмет – кагніцыю. Менавіта гэта дазваляе гаварыць аб кагнітыўнай навуцы, па вызначэнні А.С. Кубраковай, як міждысцыплінарнай,

а тэрмін для цэлага шэрагу навук – кагнітыўнай псіхалогіі, кагнітыўнай лінгвістыкі, філасофскай тэорыі когніцыі, лагічнага аналізу мовы, тэорыі штучнага інтэлекта, нейрафізіялогіі – тэрмінам-парасонам: “ужо склаліся такія дысцыпліны, як кагнітыўная антрапалогія, кагнітыўная сацыялогія, г. зн. што амаль у кожнай гуманітарнай навуцы выдзелілася спецыяльная галіна, звязаная з прымяненнем кагнітыўнага падыходу і кагнітыўнага аналізу да адпаведных аб’ектаў дадзенай навукі” (Кубракова. 2004. с. 10-11).

Кагніцыя як працэс пазнання, адлюстравання свядомасцю чалавека акаляючай рэчаіснасці і пераўтварэння гэтай інфармацыі у свядомасці, у наш час у сучаснай навуцы разумеецца пашырана – “калі раней абазначаў проста “пазнавальны” ці “тое, што адносіцца да пазнання”, тэрмін кагнітыўны ўсё больш набывае значэнне “ўнутраны”, “ментальны”, “інтэрыярызаваны” (Кубракова, 2004, с. 9).

У задачы кагнітыўнай навукі “ўваходзіць і апісанне/вывучэнне сістэм уяўлення ведаў і працэсаў апрацоўкі і пераапрацоўкі інфармацыі, і – адначасова – даследаванне агульных прынцыпаў арганізацыі кагнітыўных здольнасцей чалавека ў адзіны ментальны механізм, і ўстанаўленне іх узаемасувязі і ўзаемадзеяння” (Кубракова, 2004, с. 8-9).

Такім чынам, кагнітыўная лінгвістыка – гэта адно з накіраванняў міждысцыплінарнай кагнітыўнай навукі.

Фармальна ўзнікненне кагнітыўнай лінгвістыкі адносяць да 1989 г., калі ў Дуйсбургу (ФРГ) на навуковай канферэнцыі было абвешчана аб стварэнні асацыяцыі кагнітыўнай лінгвістыкі, і кагнітыўная лінгвістыка, такім чынам, стала асобным лінгвістычным накіраваннем. Станаўленне сучаснай кагнітыўнай лінгвістыкі звязваюць з працамі амерыканскіх аўтараў Джорджа Лакофа, Рональда Лангакера, Рэя Джакендофа і іншых. (Ёсць дэтальны аналіз прац гэтых даследчыкаў у працах А.С. Кубраковай (Кубракова, 1994, 1997, 1999, 2004). А працы А.С. Кубраковай сталі фундаментальнымі і пакладзены ў аснову кагнітыўнай лінгвістыкі ў Расіі.

У Расіі назіраліся (і зараз гэта ёсць) разнастайныя тлумачэнні і вызначэнні прадмета кагнітыўнай лінгвістыкі і яе катэгорый (Дзём’янкуў, Дабравольскі, Залеўская, Шахоўскі, Вікторыя Красных і інш.). Асаблівую ролю адыгралі распрацоўкі тэорыі значэння слова на аснове кампанентнага аналізу, і семантычныя параметры, знойдзеныя Ю.Д. Апрэсянам, І.А. Мельчуком, А.К. Жаўтоўскім, дазволілі пачаць складанне семантычных слоўнікаў, пошукі семантычных першаэлементаў. І гэтыя першаэлементы, як цяпер ўсё больш выясняецца, ляжыць у сферы кагнітыўнай дзейнасці чалавека і прадстаўляюць сабой фактычна тыя ж катэгорыі, якія выдзелены ў працах амерыканскіх аўтараў-кагнітолагаў.

Абодва накіраванні – класічны амерыканскі кагнітывізм і расійскія структурна-семантычныя даследаванні – развіваліся незалежна адно ад другога і карысталіся рознай тэрміналогіяй, але адкрытыя ў выніку гэтых даследаванняў катэгорыі ў многіх адносінах перасякаюцца.

Кагнітыўная лінгвістыка даследуе ментальныя працэсы, якія адбываюцца пры ўспрыманні, асэнсаванні і, зразумела, пазнанні рэчаіснасці свядомасцю, а таксама віды і формы іх ментальных рэпрэзентацый.

Матэрыялам лінгвакагнітыўнага аналізу з'яўляецца мова, а мэты такога даследавання у розных канкрэтных накіраваннях (школах) кагнітыўнай лінгвістыкі могуць адрознівацца – ад паглыбленага даследавання мовы з дапамогай кагнітыўнага катэгарыяльна-тэрміналагічнага апарату да канкрэтнага мадэлявання зместу і структуры асобных канцэптаў як адзінак нацыянальнай свядомасці (канцэптасферы).

Выніковай задачай кагнітыўнай лінгвістыкі, як і кагнітыўнай навукі ўвогуле, з'яўляецца “атрыманне дадзеных аб дзейнасці розуму” (Кубракова, 2004, с. 13). Адрозненне кагнітыўнай лінгвістыкі ад іншых кагнітыўных навук заключаецца менавіта ў яе **матэрыяле** – яна даследуе свядомасць на матэрыяле мовы (іншыя кагнітыўныя навукі даследуюць свядомасць на сваім матэрыяле), а таксама ў яе **метадах** – яна даследуе кагнітыўныя працэсы, робіць вывады пра тыпы ментальных рэпрэзентацый у свядомасці чалавека на аснове прымянення да мовы існуючых у распараджэнні лінгвіста ўласна лінгвістычных метадаў аналізу з наступнай кагнітыўнай інтэрпрэтацыйнай вынікаў даследавання.

Наяўнасць самых розных навуковых цэнтраў даследавання праблем кагнітыўнай лінгвістыкі абумовіла пэўныя адрозненні ў падыходах, катэгарыяльным і тэрміналагічным апаратах, разуменні асноўных задач кагнітыўнай лінгвістыкі і нават метадах, што выкарыстоўваюцца пры гэтым. Сёння нават маецца шэраг дысертацыйных і аглядавых прац, дзе зроблены спробы класіфікацыі накірункаў у сучаснай кагнітыўнай лінгвістыцы.

І. У прыватнасці, А.Ю. Балашова (Е.Ю. Балашова, 2004) выдзяляе два падыходы, што склаліся ў расійскай кагнітыўнай лінгвістыцы, – гэта лінгвакагнітыўны і лінгвакультурны.

1. *Лінгвакагнітыўны падыход* характэрна для тых даследчыкаў, якія зыходзяць з таго, што ў аснове ведаў пра свет ляжыць такая адзінака ментальнай інфармацыі, як канцэпт, які і забяспечвае “выхад на канцэптасферу соцыуму”. З пазіцыі лінгвакагнітыўнага падыходу да вывучэння канцэпту была распрацавана яго полевая мадэль, прадстаўленая ў тэрмінах ядра і перыферыі. Прадстаўнікамі гэтага накірунку А.Ю. Балашова называе найперш такіх даследчыкаў, як А.С. Кубракову, З.Д. Папову, І.А. Сцерніна, В.М. Тэлію і інш.

2. *Лінгвакультурны падыход* мяркуе вывучэнне спецыфікі нацыянальнай канцэптасферы ад культуры да свядомасці. Да даследчыкаў, што працуюць у межах лінгвакультурнага падыходу, А.Ю. Балашова адносіць Ю.С. Сцяпанаву, В.І. Карасіка, В. А. Маславу, М.Ф. Алефірэнку і інш. Гэты падыход вызначае канцэпт як базавую адзінку культуры, якая

валодае вобразным, паняці́ным і каштоўнасным кампанентамі, з якіх пераважае каштоўнасны кампанент (Карасік).

Акрамя названых двух накірункаў, А.Ю. Балашова выдзяляе яшчэ псіхалагічны, псіхалінгвістычны, нейрапсіхалінгвістычны, семантычны, логіка-паняціны, лагічны аналіз культурных канцэптаў і падыход у рамках традыцыйнай лінгвістыкі, якая атаясамлівае тэрміны “паняцце” і “канцэпт”.

II. Паводле А.В. Косціна (Костин, А.В. Автореф. к.ф.н., 2002), выдзяляецца шэраг падыходаў у сучаснай кагнітыўнай лінгвістыцы:

- 1) “ментальна-дзеясны” С.А. Аскольдава;
- 2) індывідуальна-маўленчы Д.С. Ліхачова;
- 3) семантычны (М.Ф. Алефірэнка, А. Вяжбіцкая, В.В. Колесаў і інш.);
- 4) культуралагічны (Ю.С. Сцяпанаў, В.І. Карасік),
- 5) лагічны (Н.Д. Аруцюнава, А.Д. Шмялёў і інш.);
- 6) кагнітыўны (А.С. Кубракова, З.Д. Папова, І.А. Сцярнін, і інш.);
- лінгвакультуралагічны (С.Г. Варкачоў, В.М. Тэлія, Ф.Ф. Фархутдзінава).
- 7)

III. Паводле класіфікацыі В.В. Колесава (Колесов, В.В. Язык и ментальность / Русистика и современность. Т.1. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – СПб, 2005. – С. 12-16.), выдзяляюцца тры падыходы:

- 1) кагнітыўная лінгвістыка, якая даследуе сувязі паміж словам і рэччу;
- 2) кантэнсіўную лінгвістыку, якая даследуе семантычныя “прататыпы” – мадальнасць, станаваць, тэмпаральнасць і пад.;
- 3) канцэптвальная лінгвістыка, якая вывучае ўласна канцэпты.

IV. Паводле А.С. Кубраковай, размяжоўваюцца:

1) класічны кагнітывізм (даследаванне структур ведаў і іх тыпаў пераважна лагічнымі метадамі);

2) кагнітыўна-дыскурсны накірунак, які з’яўляецца лагічным працягам усёй сучаснай лінгвістыкі ў цэлым: “кожная моўная з’ява можа лічыцца адэкватна апісанай і растлумачанай толькі ў тых выпадках, калі яна разгледжана на перакрываванні кагніцыі і камунікацыі”; мэта кагнітыўнай лінгвістыкі “не толькі паставіць у адпаведнасць кожнай моўнай форме яе кагнітыўна аналаг, яе канцэптвальную ці кагнітыўную структуры (растлумачваючы тым самым значэнне ці змест формы праз пэўную кагнітыўную структуру, структуру меркавання ці ведаў), але і растлумачыць прычыны выбару ці стварэння дадзенай “упакоўкі” для дадзенага зместу”.

V. Паводле З.Д. Паповай і І.А. Сцярніна, выдзяляюцца 5 накірункаў кагнітыўнай лінгвістыцы:

1) *культуралагічны* – даследаванне канцэптаў як элементаў культуры ў апоры на дадзеныя розных нвук. Такія даследаванні звычайна “дэфактна міждысцыплінарныя, не звязаныя выключна з лінгвістыкай, хаця могуць выконвацца і лінгвістамі (што і дазваляе разглядаць дадзены падыход у межах кагнітыўнай лінгвістыкі); мова ў гэтым выпадку выступае толькі як адна з крыніц ведаў пра канцэпты (напрыклад, для апісання канцэпту

выкарыстоўваюцца дадзеныя аб этымалогіі слова, якое называе гэты канцэпт”);

2) *лінгвакультуралагічны* – даследаванне названых моўнымі адзінкамі канцэптаў як элементаў нацыянальнай лінгвакультуры ў іх сувязі з нацыянальнымі каштоўнасцямі і нацыянальнымі асаблівасцямі гэтай культуры: накіраванне “ад мовы да культуры” (В.І. Карасік, С.Г. Варкачоў, Г.Г. Слышкін, Г.В. Токараў);

3) *лагічны* – аналіз канцэптаў лагічнымі метадамі па-за прамой залежнасці ад іх моўнай формы (Н.Д. Аруцёнава, Р.І. Павілёнас);

4) *семантыка-кагнітыўны* – даследаванне лексічнай і граматычнай семантыкі мовы як сродку даступнасці да зместу канцэптаў, як сродку іх мадэлявання ад семантыкі мовы да канцэптасферы (Н.Д. Аруцёнава, Н.Н. Болдырава, Е.В. Рахіліна, Е.В. Лукашевич, А.П. Бабушкін, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Г.В. Быкова);

5) *філасофска-семіятычны* – даследуюцца кагнітыўныя асновы знаканасці (А.В. Краўчанка).

Кожны з гэтых напрамкаў лічыцца дастаткова сфарміраваным у сучаснай лінгвістыцы, усе яны маюць свае метадычныя прынцыпы (аб’ядноўвае іх усе найперш тэарэтычнае ўяўленне пра канцэпт як адзінку свядомасці) і ўсе яны маюць сваіх прыхільнікаў сярод лінгвістаў-кагнітолагаў, іх прадстаўляюць дастакова вядомыя навуковыя школы.

2. Вытокі, праблемы і задачы лінгвакультуралогіі.

Лінгвакультуралогія – адзін з накірункаў сучаснай лінгвістыкі, які склаўся ў межах антрапацэнтрычнай парадыгмы. Лінгвакультуралагічнае даследаванне “адпавядае агульнай тэндэнцыі сучаснай лінгвістыкі – пераходу ад лінгвістыкі “іманентнай”, структурнай, да лінгвістыкі антрапалагічнай, якая разглядае з’явы мовы ў цеснай сувязі з чалавекам, яго мысленнем, духоўна-практычнай дзейнасцю” [Воробьев, В.П. Лингвокультурология (теория и методы) / В.П. Воробьев. – М.: РУДН, 1997. с. 6]. В.М. Тэлія дакладна вызначае, што прызначэнне лінгвакультуралогіі арыентавана на чалавечы, дакладней – на культурны фактар у мове і на моўны фактар у чалавеку. А гэта азначае, што лінгвакультуралогія – набытак уласна антрапалагічнай парадыгмы навукі аб мове, цэнтрам прыцяжэння якой з’яўляецца феномен культуры. Наша беларуская даследчыца В.А. Маслава падкрэслівае, што лінгвакультуралогія – гэта галіна навукі, што ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі, яна даследуе праяўленні культуры народа, якія адлюстраваліся і замацаваліся ў мове.

Як самастойны накірунак у лінгвістыцы лінгвакультуралогія афармляецца ў 90-я гг. XX ст. Тэрмін *лінгвакультуралогія* з’яўляецца ў сувязі з работамі Маскоўскай фразеалагічнай школы, якую ўзначальвае В.М. Тэлія. Альтэрнатыўным тэрмінам для абазначэння гэтага накірунку з’яўляецца *лінгвакультуралогія* (гл.: А.Т. Хроленко “Лингвокультуроведение:

пособие к спецкурсу по проблеме «Язык и культура» / А.Т. Хроленко, - Курск, 2000).

Усе прадстаўнікі лінгвакультуралогіі акцэнтуюць увагу на міждысцыплінарнай прыродзе гэтага накірунку. Але калі культуралогія даследуе свядомасць чалавека па адносінах яго да прыроды, грамадства, гісторыі, мастацтва і іншых сфер яго сацыяльнага і культурнага існавання, то моваведы разглядаюць светапогляд, які адлюстроўваецца і фіксуецца ў мове ў выглядзе ментальных мадэляў моўнай карціны свету. **Прадметам** лінгвакультуралогіі з'яўляецца і мова, і культура, якія ўзаемадзейнічаюць.

Мова ў лінгвакультуралагічнай традыцыі разумеецца найперш як сродак культуры, яе частка і ў той жа час – неабходная ўмова яе існавання. Аднак, лінгвакультуралогія вывучае мову як феномен культуры, бо мова, “дзякуючы яе кумулятыўнай функцыі, захоўвае яе, забяспечваючы дыялог пакаленняў, не толькі з мінулага ў сучаснасць, але і з сучаснасці ў будучае”.

Лінгвакультуралогія, як лічыць М.В. Піменава, у сваім развіцці прайшла ўжо некалькі этапаў:

1) перадумовы развіцця навукі, што звязаны з працамі В. фон Гумбальда, Э. Бенвеніста, Л. Вайсгербера, А.А. Патабні, Э. Сэпіра і інш.);

2) афармленне лінгвакультуралогіі як самастойнай галіны даследавання;

3) наш час, які знамянуецца развіццём фундаментальнай міждысцыплінарнай навукі – лінгвакультуралогіі.

Спачатку лінгвакультуралогію ўспрымалі як адгалінаванне этналінгвістыкі. Такое ўспрыманне характэрна для прац В.М. Тэліі, якая вызначыла лінгвакультуралогію як “частку этналінгвістыкі, якая прысвечана вывучэнню і апісанню карэспандэнцыі мовы і культуры ў сінхронным іх узаемадзеянні”. А таму і задачы лінгвакультуралогіі, паводле В.М. Тэліі, блізкія да задач этналінгвістыкі і заключаюцца ў “разглядзе суадносін і сувязі мовы і духоўнай культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці, іх узаемазалежнасці і рознага роду іх карэспандэнцыі”. А адрозненне, паводле В.М. Тэліі, заключаецца ў тым, што этналінгвістыка даследуе матэрыял ў гістарычнай рэтраспектыве, а лінгвакультуралогія займаецца выключна вывучэннем сінхроннага ўзаемадзеяння мовы і культуры.

Прыблізна аднолькава задачы лінгвакультуралогіі вызначае і С.Г. Варкачоў, які лічыць, што ў задачы лінгвакультуралогіі “ўваходзіць навуковае апісанне ўзаемаадносін мовы і культуры, мовы і этнасу, мовы і народнага менталітэту, яна створана, паводле прагнозу Э. Бенвеніста, “на аснове трыяды – мова – культура – асоба чалавека” і ўяўляе лінгвакультуру як лінзу, праз якую даследчык можа ўбачыць матэрыяльную і духоўную самабытнасць этнасу Folksgeist В. фон Гуммольдта і Т. Штейнтала”.

3. Агульнае і адметнае лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі і этналінгвістыкі

Сёння лінгвакультуралогія разглядаецца не як адгалінаванне этналінгвістыкі, а як самастойная навуковая і вучэбная дысцыпліна. Так, В.А. Маслава тлумачыць гэта тым, што сучасная этналінгвістыка разглядае толькі тыя элементы мовы, якія суадносяцца з пэўнымі матэрыяламі ці культурна-гістарычнымі комплексамі. Акрамя таго, яна аперавае пераважна гістарычна значымымі дадзенымі і імкнецца ў сучасным матэрыяле выявіць гістарычныя факты таго ці іншага этнасу. Лінгвакультуралогія ж даследуе і гістарычныя, і сучасныя моўныя факты скрозь прызму духоўнай культуры. У такім вызначэнні лінгвакультуралогіі канцэпцыя В.А. Маславай мае і іншыя адрозненні. У прыватнасці, па-рознаму вырашаецца пытанне аб сінхраніі і дыяхраніі ў лінгвакультуралагічных даследаваннях. В.М. Тэлія лічыць прыналежнасцю лінгвакультуралогіі толькі сінхронны зрэз узаемадзеяння мовы і культуры: яна даследуе толькі жывыя камунікатыўныя працэсы і сувязь выкарыстаных у іх моўных выразаў з сінхронна дзеючым менталітэтам народа. В.А. Маслава пераканана ў тым, што я даследуе і гістарычныя, і сучасныя моўныя факты скрозь прызму духоўнай культуры. На аснове гэтага ў лінгвакультуралогіі выдзяляецца як асобная галіна дыяхранічная лінгвакультуралогія.

Маюцца адрозненні і на конт пытання аб аб'екце лінгвакультуралогіі. У разуменні В.М. Тэліі аб'ектам лінгвакультуралогіі з'яўляецца культурная інфармацыя не толькі вузкая нацыянальная, але і агульначалавечая, напрыклад, закадзіраваная ў Бібліі, г. зн. універсальныя, якія належаць розным народам.

В.А. Маслава прапануе больш вузкае разуменне аб'екта лінгвакультуралагічных даследаванняў. Паводле меркавання яе, аб'ектам “з’яўляецца толькі тая культурная інфармацыя, якая належыць канкрэтнаму народу ці блізкароднасным народам, напрыклад, усходнім славянам.

Паводле В.М. Тэліі, весці даследаванне, праводзіць аналіз матэрыялу варта з пазіцыі ўнутранага назіральніка, унутры мовы. А ў межах канцэпцыі В.А. Маславай прапануецца, акрамя таго, весці аналіз матэрыялу з пазіцыі знешняга назіральніка. Г.Г. Слышкін прапануе весці даследаванне не толькі ад “адзінкі мовы да адзінкі маўлення”, але і ад “адзінкі культуры да адзінкі мовы”. Галоўная задача лінгвакультуралогіі, паводле гэтай канцэпцыі, заключаецца “ва ўстанаўленні, па-першае, адэкватных моўных сродкаў, якія выражаюць тую ці іншую культурную адзінку ў дыскурсе, і, па-другое, асноўных прагматычных функцый апеляцыі да дадзенай культурнай адзінкі ў розных камунікатыўных сітуацыях”.

Сёння ў лінгвакультуралогіі існуе некалькі школ пад кіраўніцтвам В.М.

Тэліі, В.А. Маславай, В.В. Вараб'ёва, А.Т. Храленка. І хоць маюцца разнастайныя трактоўкі сярод прадстаўнікоў розных школ, усе яны выяўляюць цікавасць да культурнай функцыі мовы, вывучэння вобраза свету, замацаванага ў мове, і яго дэтэрмінаванасці культурнай своеасаблівасцю пэўнага этнасу.

Такім чынам, лінгвакультуралогія і кагнітыўная лінгвістыка – гэта два накірункі сучаснай антрапацэнтрычнай парадыгмы, якія сёння найбольш актыўна развіваюцца і адносяцца да найбольш актуальных у сучасным мовазнаўстве.

Пры ўліку, што гэта два самастойныя накірункі сучаснага мовазнаўства, яны валодаюць шэрагам агульных рыс:

1) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія рэалізуюць інтэграцыйны падыход да мовы. Узнікнуўшы ў выніку міждысцыплінарнага сінтэзу, яны ў даследаванні мовы ўлічваюць як уласна лінгвістычныя дадзеныя, так і дасягненні сумежных дысцыплін, што дазваляе даць больш глыбокую і шматаспектную характарыстыку феномену, які вывучаецца;

2) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія ў адпаведнасці з антрапацэнтрычнай парадыгмай звязаны з разглядам мовы ў дыядзе “мова і чалавек”, але ў кожнай з іх яна набывае розныя формы. У кагнітыўнай лінгвістыцы мова вывучаецца найперш як кагнітыўны механізм, які адыгрывае ролю ў кадзіраванні і трансфарміраванні інфармацыі, а ў лінгвакультуралогіі – феномен культуры, як захавальнік культурнага кода нацыі. Іншымі словамі, дыяда “мова і чалавек” пераўтвараецца ў трыяду “мова – чалавек – пазнанне” ў кагнітыўнай лінгвістыцы і ў трыяду “мова – чалавек – культура” ў лінгвакультуралогіі. Кагнітыўная лінгвістыка засяроджана на разглядзе найперш кагнітыўнай яункцыі мовы, лінгвакультуралогія – культурнай;

3) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія высока ацэньваюць ролю метафарычнага аналізу з пункту гледжання дасягнення мэт, якія стаяць перад імі. У межах кагнітывізму тэорыя канцэптуальнай метафары разглядаецца як здольная выявіць асаблівасці канцэптуалізацыі чалавекам рэчаіснасці. Кагнітыўная тэорыя метафары ў многім дазваляе ўстанаўліваць кагнітыўную абумоўленасць несупадзення паміж мовамі, і падобныя выпадкі адрознення сведчаць аб розным асэнсаванні фрагментаў свету пэўнымі народамі;

4) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія значную ўвагу надаюць праблеме карціны свету і розным яе варыянтам. Для кагнітолагаў прыярытэтным з'яўляецца пытанне аб механізмах яе фарміравання, для лінгвакультуралагаў – яе нацыянальна-культурная спецыфіка;

5) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія аперыруюць тэрмінам *канцэпт*, але ва ўспрыманні кожнай з іх гэты тэрмін мае шэраг

своеасаблівых рыс;

б) і кагнітыўная лінгвістыка, і лінгвакультуралогія апелююць да паняцця чалавечай свядомасці. А паколькі “менавіта ў свядомасці ажыццяўляецца ўзаемадзеянне мовы і культуры, ... любое лінгвакультуралагічнае даследаванне ёсць адначасова кагнітыўным даследаваннем”.

Пытанні і заданні

1. Якія перадумовы ўзнікнення кагнітыўнай лінгвістыкі?
2. Што з’яўляецца аб’ектам вывучэння кагнітыўнай лінгвістыкі?
3. Апішыце ўзаемаадносіны кагнітыўнай навукі і кагнітыўнай лінгвістыкі.
4. Якія школы кагнітыўнай лінгвістыкі вам вядомы?
5. Якія перадумовы ўзнікнення лінгвакультуралогіі?
6. Як суадносяцца лінгвакультуралогія і этналінгвістыка?
7. Што агульнага ў лінгвакультуралогіі з кагнітыўнай лінгвістыкай?
8. Што з’яўляецца аб’ектам вывучэння лінгвакультуралогіі?
9. Якія метадалагічныя ўстаноўкі з’яўляюцца агульнымі для кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі?
10. Раскажыце пра вядомыя вам звесткі адной з лінгвакультуралагічных школ.

Літаратура

1. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – №2. – С. 64-72.
2. Карасик, В.В. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.В. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВорГУ, 2001. – С. 75-79.
3. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М.: Academia, 2001.
4. Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 314 с.
5. Слышкин, Г.Г. От текста к символу: Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. – М.: Academia, 2000.
6. Телия, В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н.Телия. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
7. Хроленко, А.Т. Лингвокультуроведение: пособие к спецкурсу по проблеме «Язык и культура» / А.Т. Хроленко. – Курск, 2000.

Тэма 3 Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі

Пытанні для абмеркавання

1. Да паняцця *канцэпт*.
2. Паняцце *канцэптасфера* – адно з галоўных паняццяў кагнітыўнай лінгвістыкі
3. Карціна свету, яе разнавіднасці.

1. Да паняцця *канцэпт*

Да асноўных катэгорый кагнітыўнай лінгвістыкі ў яе сучасным станаўленні і развіцці адносяцца канцэпт, канцэптасфера, карціна свету.

Тэрмін “канцэпт” “у канкурэнтнай барацьбе з пачатку 90-х гг. мінулага стагоддзя, калі сутыкнуліся розныя тэрміны – “канцэпт” (Д.С. Ліхачоў, Ю.С. Сцяпанаў, Н.Д. Аруцюнава, С.А. Аскольдаў-Аляксееў і інш.), “лінгвакультурэма” (В.В. Вараб’ёў), “міфалагема” (М.Лехтэянмякі, В.Н. Базылеў), “логаэпістэма” (Е.М. Верашчагін, В.Г. Кастамараў, Н.Д. Бурвікава), перамог. Як піша С.Г. Варкачоў, “на сённяшні дзень становіцца відавочным, што найбольш жыццяздольным тут аказаўся “канцэпт”, які па частаце ўжывання значна аспярэдзіў усе астатнія пратэрміналагічныя новаўтварэнні”.

Канцэпт выступае ключавым паняццем кагнітыўнай лінгвістыкі. Аднак змест гэтага паняцця істотна вар’іруе ў канцэпцыях розных навуковых школ і асобных даследчыкаў. І гэта абумоўлена тым, што, па-першае, канцэпт – катэгорыя мысліцельная, неназіраемая, а таму гэта дае прастору для яе тлумачэнняне; па-другое, катэгорыя выкарыстоўваецца сёння ў даследаваннях філосафаў, логікаў, псіхалагаў, культурологаў, а гэта не можа не ўплываць і значыць мець адбіткі, сляды ўсіх гэтых нелінгвістычных інтэрпрэтацый.

Упершыню тэрмін *канцэпт* быў выкарыстаны С.А. Аскольдавым-Аляксеевым у 1928 г., які вызначыў канцэпт як ўтварэнне мыслення, якое замяняе ў працэсе думкі нявызначанае мноства прадметаў, дзеянняў. Мысліцельных функцый аданаго і таго роду (канцэпты *расліна, справядлівасць, матэматычныя канцэпты*).

Прыблізна ў гэты ж час паняцце *канцэпт* выкарыстаў і Д.С. Ліхачоў для абазначэння абагуленай мысліцельнай адзінкі, якая адлюстроўвае і інтэрпрэтуе з’явы рэчаіснасці ў залежнасці ад утварэння, вопыту асобы, прафесійнага і сацыяльнага вопыту носьбіта мовы і, з’яўляючыся свайго роду абагульненнем розных значэнняў слова ў індывідуальных свядомасцях носьбітаў мовы, дазваляе тым, хто ажыццяўляе зносіны, пераадолюваць існуючыя паміж імі індывідуальных адрозненняў у разуменні слоў. Канцэпт, паводле Д.С. Ліхачова, не ўзнікае са значэнняў слоў, а з’яўляецца вынікам сутыкнення засвоенага значэння з жыццёвым вопытам асобы, якая гаворыць. Канцэпт, паводле Д.С. Ліхачова, выконвае замяшчальную функцыю ў

маўленчых зносінах.

Сёння налічваецца мноства азначэнняў канцэпту. Вось толькі некалькі з іх:

1) “*Канцэпт* – аперацыйная адзінка памяці, ментальнага лексікона, канцэптуальнай сістэмы і мовы мозга, усёй карціны свету, квант ведаў. Самыя важныя канцэпты выражаны з мове” (А.С. Кубракова. КСКТ, с. 90-92);

2) Канцэпты – “ментальныя ўтварэнні, якія прадстаўляюць сабой захаваныя ў памяці чалавека значныя ўсведамляемыя тэпізаваныя фрагменты вопыту” (Карасік В.І. Введение в когнитивную лингвистику, 2004, с. 59); “шматмернае ментальнае ўтварэнне, у складзе якога выдзяляюцца вобразна-перцэптыўны, паняцыйны і каштоўнасны бакі” (с. 71); фрагмент жыццёвага вопыту чалавека”; “перажываемая інфармацыя” (с. 128); “квант перажываемых ведаў” (с. 361);

3) С.Г. Варкачоў вызначае канцэпт як “аперацыйную адзінку думкі” (Воркачев, С.Г. с. 43), як “адзінку калектыўных ведаў (якая накіроўвае да вышэйшых духоўных сутнасцей), якая мае моўнае выражэнне і адзначанае этнакультурнай спецыфікай” (Воркачев, С.Г. с. 51-52). Калі ж ментальнае ўтварэнне не мае этнакультурнай спецыфікі, яно, на думку даследчыка, не мае адносін да канцэпту;

4) М.В. Піменава адзначае: “Што чалавек ведае, лічыць, уяўляе пра аб’екты знешняга і ўнутранага свету і ёсць тое, што называецца канцэптам. Канцэпт – гэта ўяўленне пра фрагмент свету” (Пименова, М.В. Предисловие / Введение в когнитивную лингвистику. Под ред М.В. Пименовой. Вып. 4. – Кемерово, 2004. – 208 с. – с. 8); “Канцэпт – гэта нейкае ўяўленне пра фрагмент свету ці частку такога фрагмента, якое (уяўленне – В.Ляшч.) мае складаную структуру, выражаную рознымі групамі прыкметаў, рэалізаваных разнастайнымі моўнымі спосабамі і сродкамі. Канцэптуальная прыкмета аб’ектывуецца ў замацаванай і свабоднай формах спалучэнняў адпаведных моўных адзінак – рэпрэзэнтантаў канцэпту. Канцэпт адлюстроўвае катэгарыяльныя і каштоўнасныя характарыстыкі ведаў пра некаторыя фрагменты свету. У структуры канцэптаў адлюстроўваюцца прыкметы, функцыянальна значныя для адпаведнай культуры. Поўнае апісанне таго ці іншага канцэпту, значымага для пэўнай культуры, магчыма толькі пры даследаванні найбольш поўнага набору сродкаў яго выражэння” (с. 10);

5) З.Д. Папова і І.А. Сцярнін вызначаюць канцэпт як “дыскрэтнае ўтварэнне, якое з’яўляецца базавай адзінкай мысліцельнага кода чалавека, валодае адносна ўпарадкаванай унутранай структурай, прадстаўляе сабой вынік пазнавальнай (кагнітыўнай) дзейнасці асобы і грамадства і нясе комплексную, энцыклапедычную інфармацыю аб адлюстраваным прадмеце ці з’яве, аб інтэрпрэтацыі дадзенай інфармацыі грамадскай свядомасцю і адносінах грамадскай свядомасці да дадзенай з’явы ці прадмету” (с. 34).

Якія разыходжанні назіраюцца ў вызначэнні паняцця *канцэпт*? На аснове аналізу і супрацьпастаўлення апошняга азначэння З.Д. Паповай і І.А. Сцерніна з папярэднімі, можна заўважыць такія, як:

1) адзінка мыслення і адзінка памяці, паколькі, як адзначаюць З.Д. Папова і І.А. Сцярнін, “іх асноўнае назначэнне – забяспечваць працэс мыслення. Яны выступаюць і як захавальнікі інфармацыі, але ці з’яўляюцца яны адзінкамі памяці, яшчэ трэба даказаць” (с. 34);

2) канцэпт мае моўнае выражэнне і не абавязкова мае моўнае выражэнне, паколькі, як адзначаюць З.Д. Папова і І.А. Сцярнін, “існуе многа канцэптаў, якія не маюць ўстойлівай назвы і пры гэтым і канцэптуальны статус не выклікае сумнення (параўн. Ёсць канцэпт і слова *маладажоны*, але няма слова “старажоны”, хаця такі канцэпт у канцэптасферы народа, несумненна, ёсць)” (с. 35);

3) канцэпты “адпраўляюць да вышэйшых духоўных сутнасцей” і не адпраўляюць да вышэйшых духоўных сутнасцей, паколькі многія канцэпты носяць эмпірычны характар (бегчы, чырвоны, акно, рука, нага, галава і пад.);

4) наяўнасць этнакультурнай спецыфікі канцэпту і адсутнасць этнакультурнай спецыфікі канцэпту, паколькі “ёсць мноства канцэптаў, у якіх ці няма ніякай этракультурнай спецыфікі (напрыклад, многія побытавыя канцэпты), ці яна настолькі мізэрная, што, каб яе знайсці, патрэбна прыкласці выключныя намаганні” (с. 35);

5) канцэпты маюць каштоўнасны складнік і канцэпты не маюць каштоўнасны складнік, паколькі, “з нашага пункта гледжання, напрыклад, прасторавыя і часавыя канцэпты не маюць каштоўнаснага складніка, ды і ў многіх іншых выпадках каштоўнасны складнік прыходзіцца шукаць “з намаганнем”.

2. Паняцце *канцэптасфера* – адно з галоўных паняццяў кагнітыўнай лінгвістыкі

Паняцце *канцэптасферы* як галіны ведаў, што складзена з канцэптаў як яе адзінак, з’яўляецца адным з важнейшых паняццяў кагнітыўнай лінгвістыкі.

Тэрмін “канцэптасфера” быў уведзены Д.С. Ліхачовым і, паводле яго вызначэння, канцэптасфера абазначае сукупнасць канцэптаў нацыі, яна ўтворана ўсімі патэнцыямі канцэптаў носьбітаў мовы. Канцэптасфера народа, як лічыць акадэмік Д.С. Ліхачоў, шырэйшая за семантычную сферу, прадстаўленую значэннямі слоў мовы. Чым багацейшая культура нацыі, яе фальклор, літаратура, навука, выяўленчае мастацтва, гістарычны вопыт, рэлігія, тым багацейшая канцэптасфера народа (Д.С. Лихачев. Концептосфера русского языка // Изв. РАН – СЛЯ – 1993, №1. – С. 3-9. с. 5).

Як і канцэпты, так і канцэптасферы – сутнасці ментальныя

(мысліцельныя), неназіральныя. Але дадзеныя сучасных даследаванняў выразна пацвярджаюць рэальнасць існавання канцэптасферы і канцэптаў, ці рэальнасць мыслення, якое не апіраецца на словы (невербальнае мысленне).

Канцэптасфера, як мяркуюць, мае дастаткова ўпарадкаваны характар. Канцэпты, якія ўтвараюць пэўную канцэптасферу, па асобных сваіх прыкметах уступаюць у сістэмныя адносіны падабенства, адрознення і іерархіі з іншымі канцэптамі. А.Н. Лук пісаў, што нават паміж паняццямі *неба* і *чай* існуесэнсавая сувязь, якую можна ўстанавіць наступным чынам: *неба* – зямля, зямля – вада, вада – піць, піць – чай (Лук, А.Н. Мышлени и творчество. – М., 1976. с. 15). Дадамо, што канцэпты, якія складаюць пэўную канцэптасферу, выяўляюць сістэмныя адносіны, паколькі само мысленне мяркуе катэгарызацыю прадметаў думкі, а катэгарызацыя мяркуе ўпарадкаванне яе аб'ектаў. Так, напрыклад, канцэптасферу эмоцый і пачуццяў складае сукупнасць канцэптаў-эмоцый, катэгарызаваных паводле пэўных прыкмет і асаблівасцей іх праяўлення, прычын, што іх выклікаюць, умоў іх працякання і інш.

Такім чынам, *канцэптасфера* – гэта ўпарадкаваная сукупнасць канцэптаў народа, інфармацыйная база мыслення (З.Д. Попова, И. А. Стернин, Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 314 с. – С. 36).

Варта заўважыць, што і адносна гэтага паняцця выкарыстоўваюцца іншыя тэрміны. Так, В.В. Красных выкарыстоўвае тэрмін *кагнітыўная прастора* і размяжоўвае *індывідуальную кагнітыўную прастору* – пэўным чынам структураваную сукупнасць ведаў і ўяўленняў, якімі валодае пэўная асоба, кожны, хто гаворыць, і *калектыўную кагнітыўную прастору* – пэўным чынам структураваную сукупнасць ведаў і ўяўленняў, якімі неабходна валодаюць усе асобы, што складаюць ці ўваходзяць у той ці іншы соцыум (Красных, В.В. “Свій” среди “чужих”: миф или реальность? – М., 2003. с. 61).

Акрамя таго, В.В. Красных прапануе таксама паняцце *кагнітыўнай базы*, пад якім разумеецца пэўным чынам структураваную сукупнасць неабходна абавязковых ведаў і нацыянальна-дэтэрмінаваных і мінімізаваных уяўленняў таго ці іншага нацыянальна-лінгвакультурнага аб'яднання, якімі валодаюць усе носьбіты таго ці іншага нацыянальна-культурнага менталітэту (Красных, В.В. “Свій” среди “чужих”: миф или реальность? – М., 2003. с. 61).

У кагнітыўнай лінгвістыцы шырока практыкуецца супастаўленне розных нацыянальных канцэптасфер паміж сабой, што дазваляе выявіць нацыянальную спецыфіку канцэптуалізацыі падобных з'яў сьвядомасцю розных народаў, выявіць безэквівалентныя канцэпты і канцэптуальныя лакуны (адсутнасць канцэптаў).

3. Карціна свету і яе разнавіднасці

І трэцяе апорнае паняцце кагнітыўнай лінгвістыкі абазначана тэрмінам *карціна свету*. Тэрмін *карціна свету* быў прапанаваны фізікам Г. Герцам, які вызначаў яго як сукупнасць унутраных вобразаў знешніх аб'ектаў, якія служаць для вывадзення лагічных меркаванняў (суждений) пра паводзіны гэтых аб'ектаў. Пазней названы тэрмін пераносіцца ў гуманітарныя навукі, ён выкарыстоўваецца ў працах К. Есперса і Л. Вітенштэйна ("Логіка-філасофскі трактат"), а таксама ў Л. Вайсгербера.

Акрамя тэрміна *карціна свету*, у навуковай літаратуры адзначаюцца і іншыя тэрміны, у прыватнасці, *вобраз свету*, *мадэль свету*.

Перадумовай фарміравання канцэпцыі карціны свету прысутнічалі ўжо ў антычных тэорыях мовы. Цэласная карціна свету рэалізуецца як сукупнасць тэарэтычных (філасофска-навуковых), пазатэарэтычных (рэлігійна-мастацкіх) і данавуковых формаў пазнання. Пачатак лінгвістычнай традыцыі вывучэння карціны свету быў пакладзены ў працах В. фон Гумбальда, Э. Сэпіра, Б. Лакофа, А.А. Патабні. Праблема статуса карціны свету звязана з пытаннямі ўзаемадзеяння мовы, мыслення і рэчаіснасці. Гумбальд разглядаў мову як спосаб бачання свету, аналагічныя трактоўкі ёсць у тэорыі лінгвістычнай адноснасці Э. Сэпіра – Б. Уорфа, даследаваннях іншых амерыканскіх этналінгвістаў. Паказальнай у гэтых адносінах і неагумбальдыянская канцэпцыя мовы як прамежкавага свету. Ідэі, блізкія да тэорыі В. Гумбальда, выказваліся заходнееўрапейскімі даследчыкамі (Г. Гердэр, Я. Грым, Ф. Шлегель), рускімі (Ф.І. Буслаеў, Ф.Ф. Фартунатаў) і інш. У Расіі вывучэнне карціны свету пачынаецца з 60-х гг. ХХ ст. і звязана з працамі Г.А. Бруцяна Г.В. Калшанскага Р.Ц. Павіленіса. У цэнтры ўвагі даследчыкаў аказваецца праблема ролі мовы ў фарміраванні карціны свету. Існуюць два пункты гледжання на пытанне аб здольнасці мовы адлюстроўваць акаляючую рэчаіснасць. У адпаведнасці з першым, мова адлюстроўвае свет (гл.: Почепцов, Г.Г. Языковая ментальность: способы представления мира [Текст] // ВЯ. – 1990. – № 6. – С. 110-122.). У адпаведнасці з другім, як піша Б.А. Сярэбранікаў у калектыўнай манаграфіі "Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира" (1988): "Тукавы комплекс, што ўтварае слова, ні да якога адлюстравання сам не здольны. Фактычна вынікам адлюстравання з'яўляюцца канцэпты ці паняцці. Мова звязана з рэчаіснасцю праз знакавую суаднесенасць. Мова не адлюстроўвае рэчаіснасць, а адлюстроўвае яе знакавым спосабам" (с. 6.).

Карціна свету – сукупнасць ведаў і меркаванняў суб'екта адносна аб'ектыўнай рэальнай ці мыслімай рэчаіснасці.

Пастаноўка пытання аб суаднесенасці свету, яго вобраза існуючага ў свядомасці, і вобраза, замацаванага ў мове, спрыяла выдзяленню дзвюх формаў карціны свету – канцэптуальнай і моўнай, і першым, хто дакладна размежаваў іх, быў Г.А. Бруцян.

Канцэптуальная карціна свету вызначаецца ім як "не толькі веды, якія выступаюць як вынік мысліцельнага адлюстравання рэчаіснасці, але і вынік пачуццёвага пазнання, якое ў знятым выглядзе ўтрымліваецца ў лагічным

пазнанні” (Брутян, Г.А. Язык и картина мира [Текст] // НДВШ. Философские науки. – 1973. – №1. – С. 108-111. с. 108). А моўная карціна свету – гэта “ўся інфармацыя пра знешні і ўнутраны свет, замацаваная сродкамі жывых, размоўных моў” (с. 108).

Карціну свету ўтвараюць розныя формы суадносін са светам, да якіх адносяцца асноўныя ўяўленні этнасу, закладзеныя ў свядомасці чалавека культурай, мовай, рэлігіяй, выхаваннем, сацыяльнымі зносінамі. Гэта ўспрыманне прасторы і часу; узаемадзеянне свету фізічнага з унутраным (душа і цела; дух і матэрыя); суадносіны свету зямнога за светам смерці; устаноўкі адносна дзяцінства, старасці, хваробы, сям’і, дастатку, жанчыны; адносіны да прыроды; сістэма каштоўнасцяў; ацэнка грамадства і яго складнікаў; ацэнка права і звычайў і іх ролі ў жыцці грамадства; разуменне ўлады, падпарадкавання і свабоды; разуменне суадносін часткі і цэлага, індывіда і калектыву (я і мы), ступені выдзялення асобы ў соцыуме і інш.

Такім чынам, карціна свету – вобразы і паняцці, што апісваюць свет у цэлым, у якім чалавек і чалавецтва імкнецца вызначыць сваё месца (Піменова М.В.).

На сённяшні дзень можна гаварыць аб вызначэнне рознага тыпу карцін свету.

Наіўная карціна свету – гэта складзеная даўно, захаваная да сённяшняга часу нацыянальная карціна свету, дапоўненая асіміляванымі ведамі, якая адлюстроўвае светапогляд і светаўспрыманне народа, зафіксаванае ў мове, абмежаванае межамі кансерватыўнай культуры [Піменова, М.В. Этногерменевтика языковой картины внутреннего мира человека: [монография] [текст] / М.В. Піменова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, Landau: Verlag Empirische Padagogik, 1999. – 262 с. (Серия «Этногерменевтика и этнориторика». Вып. 5). с.10-11]. Наіўныя ўяўленні пра свет складваюцца ў пэўную наіўную моўную карціну свету. У сучаснай мове адлюстравана сістэма данавуковага і навуковага пазнання свету. Лічыцца, што вывучэнне наіўных (звычайных, данавуковых) уяўленняў пра свет дапаможа раскрыць такія асновы нацыянальнай свядомасці, як менталітэт народа, яго ментальнасць і нацыянальную асаблівасць, суаднесці іх з культурнымі традыцыямі, міфалогіяй, прынятай сістэмай сімвалаў.

Для выяўлення прыкмет наіўнай карціны свету прывядзём прыклад з уяўленнем глобуса. Глобус – гэта наглядная мадэль геаграфічнай карціны зямнога свету: нейкая форма, якая прадстаўляе зямны шар, на якую нанесены ўмоўныя абазначэнні акіянаў, мораў, рэк, азёр, мацерыкоў, астравоў, лясоў і інш. А абыдзенная мадэль свету, адлюстраваная ў мове, зусім іншая: зямля мае краі (*уся зямля ад краю да краю; на край свету / зямлі; з краю ў край*), яна плоская (*на ўсёй зямлі*), паверхня зямлі няўстойлівая (*праваліцца скрозь зямлю*).

Большасць лінгвістаў вызначаюць моўную карціну свету менавіта як “наіўную” (Ю.Д. Апресян, С.Г. Воркачев, В.А. Маслова, М.В. Піменова). Лічыцца, што наіўную карціну свету ўтвараюць наіўная псіхалогія, наіўная антрапалогія, наіўная фізіка, наіўная геаметрыя, наіўная геаграфія і г.д. Наіўная і навуковая класіфікацыі аб’ектаў свету адрозніваюцца адна ад другой. Напрыклад, уяўленні рускіх пра Байкал: у навуковай карціне свету –

гэта возера, у найўнай – мора (*славное море, священный Байкал*), гарбуз у навуковай класіфікацыі гэта ягада, у обыденном свядомасці асацыіруецца з садавіной.

Параўнальна аналіз фрагментаў найўных карцін свету (у прыватнасці, найўных уяўленняў, замацаваных у адпаведнай моўнай карціне свету), дазволіць гаварыць аб роднасных сувязях паміж рознымі народамі, аб універсальных і спецыфічных спосабах мыслення і катэгарызацыі свету. У найўнай карціне свету адлюстроўваецца ўся сукупнасць духоўнага і матэрыяльнага вопыту людзей што гавораць на пэўнай мове. Найўныя ўяўленні пра свет фіксуюцца мовай і пэўным чынам адлюстроўваюць веды і культуру носьбітаў гэтай мовы. Менавіта з дапамогай вывучэння мовы ў выглядзе даследавання адпаведных канцэптуальных сістэм можна выявіць тое, што называецца стыхійнай пазнавальнай дзейнасцю носьбітаў мовы, якая ўтвараецца ў выніку найўнага, неспецыялізаванага пазнання свету. Вядома, што мова эвалюцынуе паступова і павольна. У семантыцы моўных адзінак можна адшукаць сляды тых ведаў і ўяўленняў аб свеце, якія былі ўласцівыя дадзенаму этнасу на ранніх этапах яго развіцця.

Адлюстравальнікамі найўнай карціны свету могуць служыць розныя моўныя факты, у якіх скрываюцца забытыя веды, звязаныя з міфалогіяй і рэлігіяй. Так, напрыклад, мёд паэзіі – веды, сіла, творчы парывы і мудрасць; малако маці – сіла, энергія і культурныя веды; ябылык – веды (Адам і Ева).

У найўнай карціне свету анатомія чалавека інакш уладкавана, чым гэта прадстаўлена ў навуковай карціне свету. Так, у навуковай карціне свету перцэптыўная сістэма чалавека прадстаўлена пяццю органамі (вушы, вочы, скура, нос, язык) і спосабамі пачуццяў (зрок, слых, нюх, дотык і смак), то найўная анатомія мяркуючы наяўнасць у чалавека мноства іншых дадатковых органаў успрымання, як чуццё, нутро, пячонка, сэрца, душа, розум, нюх, сонечнае спляценне, інтуіцыя і нават інкстынт (*нюхам чую, нутром адчуваць, сэрца адлучае і нш.*).

Міфалагічная карціна свету выступае першай формай пазнання свету, адлюстраваная ў мове і адпаведных тэкстах (звычайна вусных), з другога боку – гэта спосаб канструявання рэальнасці, сродак кіравання грамадствам і маніпуляванне свядомасцю; гэта цэласнае светаразуменне, у якім розныя ўяўленні звязаны ў адзіную вобразную карціну свету, якая спалучае ў сабе рэальнасць і фантазію, прыродны і звышпрыродны, веды і веру, думку і эмоцыю. Міфалагічная карціна свету з’яўляецца першай формай свядомасці чалавека, гэта звод поглядаў на паходжанне свету. Міфалагічная карціна свету цесна звязана з рэлігійнай карцінай свету, але яна не зводзіцца да апошняй, таму што рэжлігійная карціна свету, наадварот, сцвярджае дуалістычнасць існавання: з аднаго боку, абсалютнае, звышнатуральнае (*Бог/Богі*), а з другога боку, створанае існаванне, у тым ліку і існаванне самога чалавека.

Для міфалагічнай карціны свету характэрна ўласціва нерасчлянёнасць

пешабытнай свядомасці чалавека з акаляючым асяроддзем, ілюзорна фантастычнае ўяўленне пра свет.

Для прыкладу міфалагічнай карціны свету прывяду ўяўленні пра месяц у рускай і англійскай мове, якія прыводзіць М.В. Піменава: “Луна і *тооп* адносяцца да разраду міфалагічных канцэптаў, іх архаічныя прыкметы ўзнаўляюцца на аснове фальклорных і літаратурных крыніц” [Пименова. Язык. карт. мира, с. 39]. ... Луна – твар/ вока Бога. У рускай вуснай народнай творчасці захаваліся легенды пра стварэнне свету, дзе сказана, што ўсё было створана з частка цела Бога: “Сонца краснае ад твару Божага, Зоры ясныя ад рызаў Божых, Млад светлы месяц ад грудзей Божых (варыянт: ад патыліцы). Ночы цёмныя ад думаў Божых, Буен вецер ад уздыхаў, Дробны дожджык ад слёз Яго” (Буслаев. Русские духовные стихи, 1861). Гэтым тлумачыцца факт пераносу прыкмет цела чалавека на месяц/ луну.

Антраморфныя метафары бяруць вытокі з фальклорнай традыцыі. У фальклоры славянскіх народаў месяц звязаны з магіяй, чараўніцтвам.

Культурная памяць слова настолькі кансерватыўная, што данесла да нас рэлікты старажытных ведаў, якія паказваюць этапы асваення свету, як знешняга, так і ўнутранага. Архаічныя прыкметы канцэптаў *луна* і *тооп* прадстаўлены ў выглядзе рэлігійных і сімвалічных прыкмет.

Месяц/ луна – вока начное, блін са смятанай, каравай, пірог, аладка, калач у рускіх, месяц /луна – малако, месяц малочны (ад бачання каровы). Пазней назіраецца тое, што, як тлумачыць В.В. Колесаў, “пераўтварэнне “метафарычнага рада” звычайна звязана са змяненнем асноўнай метафары: **чалавек-прырода (космас)** язычніка – хрысціянскай культуры – **чалавек-машына** сучаснага, “навуковага пазнання” [Колесов В.В.Философия русского слова [Текст] / В.В. Колесов. – СПб.: Юна, 2002. – 448 с. с. 185]. І сёння месяц /луна – серп.

Фальклорная карціна свету – частка канцэптуальнай карціны свету. Фальклор апраецца на народныя стэжрэатыпы свядомасці, выпрацаваныя традыцыйнай народнай культурай. Гэта казка для дзяцей, тыпалогія сюжэтаў, персанажаў, асаблівасці развіцця дзеяння, прырода, узаемаадносінны казкі і міфа – гэта пытанні даследавання фалькларыстаў. Казачны, як і іншы фальклорны тэкст, выступае своеасаблівай з’явай ў радзе іншых тэкстаў. Побач з эстэтычнай ён выконвае функцыю цэнтру гістарычнай памяці народа.

Фальклорная карціна свету стваралася ў выніку семантычнай перакадзіроўкі міфалагічнага і этнаграфічнага нефальклорнага матэрыялу праз сістэму фальклорных кодаў шляхам абагульнення, тыпізацыі і пераводу культурных сэнсаў на мову паэтычнай сімволікі.

Рэлігійная карціна свету – сукупнасць агульных рэлігійных уяўленняў пра свет, яго паходжанне, будову, мінулае і будучае, аснова рэлігійнага светаўяўлення. Месца чалавека ў свеце ў розных рэлігіях вызначаецца парознаму. Так, будызм бачыць лёс чалавека як надзвычай цяжкі.

Найвышэйшая мэта, да якой павінен імкнуцца чалавека, – нірвана: вечны благодатны спакой, калі ён адказваецца ад жаданняў, якія нараджаюць пакуты.

Хрысціянская карціна свету – светапоглядная аснова сярэдневечнай культуры. Хрысціянства разглядае існаванне чалавека асобным вобразам: чалавек грэшны і нясе на сабе пячатку першароднага граху; кожнага чакае пасля смерці Страшны суд, які вызначыць пасмертны лёс душы – адны набудуць вечнае шчасце, другія – вечныя мукі. Уяўленне пра чалавека ў хрысціянскай карціне свету своеасаблівае: чалавек трыадзіны, яго складаюць цела, душа і дух; чалавек – раб Божы, ён вянец тварэння Бога. Чалавек – мікракосмас – малы сусвет, чалавек створаны Богам па вобразу і падабенству макракосмасу. Пабудова свету канцэнтрычная.

Ісламская карціна свету. Іслам, які адносна малады (першая палова VII ст. характарызуецца яго ўзнікненнем), бачыць у цэнтры араба-ісламскай і затым цюрска-ісламскай культуры Каран, у якім утрымліваецца светапогляднае ядро ісламскай карціны свету. Культ Алаха патрабуе прызнання яго як усемагутнага, бясмертнага, міласцівага і міласэрнага бога, ад якога залежаць жыццё і смерць усяго жывога на зямлі. Супраціўнік Алаха шайтан (Ібліс), які строіць козні людзям. Ідэя абсалютнай прадвызначанасці чалавечых учынкаў звязана з поўнай пакорай Алаху, і тады чалавек акажацца ў раі. Ісламская карціна свету была б няпоўнай без касмалогіі. Каран ствараўся не на пустым месцы. Алах за б дзён стварыў свет, сем нябёс, адно над другім, уладкаваў неба так, што ў ім няма ніводнай шчылінкі. Самае ніжэйшае неба Алах упрыгожыў свяціламі і паставіў іх для адбівання ад шайтана. Зямля – непарушная плоскасць, трымаецца на розе быка, а бык на рыбе, а рыба на вадзе, а вада на паветры, а паветра на вільгаці, а на вільгаці абрываюцца веды тых, хто знае.

Пытанні заданні

1. Устанавіце асновы вызначэння паняцця *канцэпт*.
2. Вызначце прычыны разыходжанняў у вызначэнні паняцця *канцэпт*.
3. Раствлумачце ваша разуменне паняцця *канцэптасферы*.
4. Дайце азначэнне тэрміна *карціна свету*.
5. Назавіце віды карцін свету.

Літаратура

1. Аскольдов, С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997. – С. 267-279.)
2. Воркачев, С.Г. Счастье как лингвокультурный крнцепт / С.Г. Воркачев. – М., 2004.
3. Гачев, Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М.: Прогресс, 1995. – 479 с.
4. Колесов, В.В. Концепт культуры: образ, понятие, символ [Текст] / В.В. Колесов // Вестник СПбГУ. – Серия 2. – 1992. – № 3. – С. 30-40.
5. Кубрякова, Е.С. Концепт. Концептуализация / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – С. 90-94.
6. Лагоденко, Д. В. Национальное своеобразие фразеологической картины мира / Д. В.

Лагоденко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Межд. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 г.): в 2 ч. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 68-72.

7. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования [Текст]: [Монография] / ВолГУ; под общ. ред. проф. С.Г. Воркачева. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 400 с.

8. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280-287.

9. Шмелев, А.Д. Русская языковая модель мира: Матер. к словарю / Д.Н. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры: Кошелев, 2002. – 224 с.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэма 4. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі

Пытанні для абмеркавання:

1. Фразеалагічныя адзінкі мовы, іх прыкметы і асаблівасці
2. Характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак
3. Адбор кампанентаў фразеалагічных адзінак і іх сімволіка.
4. Кампанентны аналіз фразеалагічных адзінак.

1. Фразеалагічныя адзінкі мовы, іх прыкметы і асаблівасці

Фразеалагічныя адзінкі, ці ідыёмы, вызначаюцца шэрагам асаблівасцей, паводле якіх у іх сукупнасці можна абсалютна даставерна і аргументавана выдзяляць гэтыя адзінкі мовы сярод іншых устойлівых выразаў і дакладна акрэсліваць аб'ект вывучэння ідыяматыкі.

Важнейшай асаблівасцю фразеалагічных адзінак з'яўляецца цэласнасць значэння, якая не раўняецца суме значэнняў лексем-кампанентаў фразеалагічнай адзінкі і не выводзіцца з сумы іх семантыкі ў свабодным выкарыстанні па прычыне страты гэтымі словамі-кампанентамі свайго значэння ў выніку поўнага ці частковага пераасэнсавання як спосабу ўтварэння гэтай новай, другаснай, фразеалагічнай адзінкі мовы. Напрыклад, замацаваная за фразеалагічнай адзінкай *пускаць на вецер* грошы, сродкі і пад. семантыка 'дарэмна траціць, неашчадна расходаваць' ніяк не адпавядае суме ніводнага са значэнняў дзеяслова *пускаць*: незак. да *пусціць* – 1) 'перастаць трымаць, утрымліваць рукамі каго-, што-небудзь; выпусціць'; 2) 'дазволіць каму-небудзь прайсці, увайсці куды-небудзь; упусціць'; 3) 'паслаць, накіраваць куды-небудзь з якой-небудзь мэтай'; 4) 'кінуць, прымусіць рухацца ў якім-небудзь напрамку'; 5) 'прывесці што-небудзь у дзеянне, у рух; прымусіць дзейнічаць'; 6) 'зрабіць што-небудзь з чым-небудзь; выкарыстаць з якімі-небудзь мэтамі, якім-небудзь чынам'; 7) 'разнесці (чутку, пагалоску), зрабіць вядомым што-небудзь'; 8) 'даць парасткі, карані (пра расліны)'; 9) 'не вытрымаўшы напружання, цяжару, перастаць утрымліваць што-небудзь'; 10) 'адтаяць' [ТСБМ 1980: 525-526], як і семантыкі назоўніка *вецер* – 'паветраная плынь гарызантальнага напрамку' [ТСБМ 1977: 484], не складае семантыку адзінкі. Але абраны вобраз даводзіць семантыку, выяўляе экспрэсіўнасць і служыць асновай выражэння негатыву да такой траты грошай, маёмасці, як пусканне іх на вецер, да ўвогуле такой заганнай рысы, як марнатраўства і безгаспадарлівасць у адносінах да заробленага, маёмасці і ўсяго таго, што здабыта чалавекам у працы. Фразеалагічная адзінка выкарыстоўваецца для асуджэння такой неашчаднасці, неразумнай траты матэрыяльных каштоўнасцей. А яе вобраз суадносіцца не толькі з прыродным кодам праз кампанент *вецер*, які, паводле славянскай міфалогіі, вызначаецца непастаянствам, рухомасцю, зменлівасцю, але яшчэ з прасторавым (праз кампаненты *на вецер*) і антропна-дзейнасным (праз кампанент *пускаць* як указальнікам на чалавека, што з'яўляецца выканаўцам дзеяння) кодамі. Яго выток – гэта звычайная ў мінулым жыцці

селяніна працоўная сітуацыя па ачышчэнні чалавекам збожжа ад мякіны веялкай, ці ў аснове вобраза ляжыць метафарычнае пераасэнсаванне: як мякіна ляціць па ветры, так і грошы, маёмасць, пэўная каштоўнасць пры іх неашчаднасці, бяздумнай траце нішчацца, знікаюць. Фразеалагічная адзінка *пускаць на вецер* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра марнатраўства, бяздумную трату каштоўнага.

Узнаўляльнасць фразеалагічных адзінак заключаецца ў тым, што яны не ствараюцца ў працэсе маўленчай дзейнасці чалавека, як гэта характэрна для ўтварэння свабодных словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў, паколькі фразеалагічныя адзінкі ўжываюцца ў гатовым выглядзе, як, дарэчы, і словы, парэміі, афарызмы; яны выбіраюцца з памяці з улікам іх засвоенасці носбітам мовы як цэласных адзінак паводле кампанентнага складу, структуры, семантыкі, стылістычнай характарыстыкі, экспрэсіўна-ацэнчнай афарбоўкі і інш. На аснове гэтага вызначаецца і такая асаблівасць фразеалагічных адзінак, як устойлівасць, г. зн. фразеалагічныя адзінкі маюць, як правіла, пэўны склад кампанентаў, пэўную структуру і, галоўнае, замацаванае за імі значэнне. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *закасваць /закасаць рукавы* мае пастаяннае значэнне – ‘працаваць энергічна, старанна’, складаецца з дзеяслоўнага кампанента *закасваць /закасаць* і назоўнікавага *рукавы* ў форме множнага ліку, паводле структуры суадносіцца з дзеяслоўным словазлучэннем, а паводле суаднесенасці з часцінай мовы – з дзеясловам, але называе не толькі дзеянне – ‘працаваць’, а яшчэ дае яму характарыстыку – ‘энергічна’, ‘старанна’; выражае станоўчую ацэнку, з’яўляецца свайго роду ілюстрацыяй правіла, ці вызначае выпрацаваную норму аб выкананні любой работы са стараннем і ахвотай, тым самым даючы парад, як трэба працаваць, і вызначае ацэнку выканання працы.

Экспрэсіўнасць з’яўляецца яшчэ адной і надзвычай важнай уласцівасцю фразеалагічных адзінак, хоць прызнаецца яна далёка не ўсімі. Тым не менш нельга пагадзіцца, што так званыя стылістычна нейтральныя адзінкі фразеалогіі пазбаўлены экспрэсіўнасці, паколькі фразеалагізмы ў сваёй большасці называюць з’явы, факты рэчаіснасці вобразна, а менавіта вобразнасць ужо з’яўляецца «рэсурсам, крыніцай экспрэсіўнасці» [Мокиенко 1989: 210]. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *па дыяганалі* чытаць, перачытваць – ‘няўважліва, павярхоўна’, якая лічыцца паўкалькай з французскай мовы (*en diagonale*) і стылістычна не мае абмежаванняў у сваім выкарыстанні, тым не менш характарызуецца экспрэсіўнасцю, паколькі такі спосаб выканання дзеяння даводзіць пра адмоўную ацэнку яго, той негатыў, які суправаджае адзінку.

А калі ўлічыць, што ў большасці фразеалагічныя адзінкі ўзнікаюць у выніку метафарычнага пераасэнсавання прамых спалучэнняў слоў ці ў выніку метафарызацыі ўстойлівых параўнальных зваротаў з выкарыстаннем самых розных прыёмаў, спосабаў знешняга афармлення, то відавочным становіцца экспрэсіўнасць як катэгарыяльная ўласцівасць фразеалагічных адзінак, якая праяўляецца ў большай ці меншай ступені.

У цэлым радзе фразеалагізмаў беларускай мовы адзначаецца

спалучанасць вобраза выказаў з іх адметнай формай і перавага словаўтваральных ці нават поўная ўлада гукавых сродкаў стварэння эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі фразеалагічнай адзінкі. Напрыклад, менавіта дзякуючы адметнасці афармлення дзвюх спалучаных лексем, у выніку чаго ўзнікае рыфмічны паўтор канцавых частак у аўтарскім словазлучэнні *свінтус грандыёзус* з камедыі К. Крапівы «Хто смяецца апошнім», ствараецца спецыфічная экспрэсіўнасць, якая, на нашу думку, якраз і адыгрывае галоўную ролю ў фразеалагізацыі гэтага выказа і набыцці ім негатыўнай ацэнкі пры абагульненым значэнні ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’. Праўда, тут нельга адмовіць у «прысутнасці» вобразнасці выказа, да таго ж з імпліцытнай адмоўнай канатацыяй асабліва праз кампанент *свінтус*.

Такое спалучэнне некалькіх сродкаў стварэння фразеалагічных адзінак – наяўнасць вобразнай карцінкі, метафарычнасць выказа і рыфмаванай формы, у прыватнасці, рытмічнасці, сугучнасці частак слоў-кампанентаў, найбольш канцавых частак, – выяўляе выключную ролю менавіта апошняга тыпу сродкаў у стварэнні, а часцей за ўсё ва ўзмацненні экспрэсіі. І такую спалучанасць ілюструюць шматлікія выпадкі фразеалагізмаў беларускай мове, напрыклад: *з плеч ды ў печ* – 1) ‘без асаблівых запасаў, не клапацячыся пра заўтра, бестурботна (жыць)’; 2) ‘абы-як, нядбайна (рабіць)’; 3) ‘зараз жа, неадкладна, не задумваючыся (рабіць што-небудзь)’; *купіла хвост залупіла* – ‘няма ці не хапае грошай, каб купіць што-небудзь’; *ні да рады ні да звады* – ‘абыякава, раўнадушна, не выяўляючы ніякіх пачуццяў (трымацца, паводзіць сябе)’ і ‘раўнадушны, абыякавы’; *мудрыкі на хітрыкі* – ‘супрацьдзеянне на чый-небудзь падман аналагічнымі сродкамі’; *страсці-мардасці* – ‘беспарадак, самавольства, неразбярыха’ і інш. Кожны з прыведзеных фразеалагізмаў характарызуецца сваёй структурай, сваім вобразам, сваім значэннем, але нельга не прызнаць, што яны вызначаюцца высокай ступенню экспрэсіўнасці, якая «ўзрастае» за кошт рыфмаваных і рытмічных элементаў выказаў, што абавязаны выніку падбору ці ўтварэння спецыяльных кампанентаў альбо абнаўлення вядомых слоў мовы. Гэта якраз той выпадак, калі менавіта пры рыфмаваным спалучэнні слоў «на пярэдні план выступае не тоеснасць зместу, а тоеснасць выражэння» [Мокиенко 1989: 190].

Эмацыянальнасць як здольнасць выражаць эмоцыі чалавека, так і выклікаць эмоцыі ўласціва значнай колькасці фразеалагічных адзінак і цесна звязана з ацэначнасцю. Эмацыянальнасць фразеалагічных адзінак дасягаецца найперш тымі вобразамі, што абраны ў аснову адзінкі і складаюць іх ўнутраную форму, тым адборам слоў-кампанентаў, тымі сродкамі, спосабамі, прыёмам і ўтварэння. Напрыклад, аналіз фразеалагічных адзінак з кампанентам *вечер* дазваляе прызнаць, што чалавек свае ўяўленні, веды пра *вечер* адлюстравваў у вобразах фразеалагічных адзінак, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары «вечер», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы ветру, прыпісаных яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. А ў выніку праз вобразы ветру

характарызуецца, ацэньваецца сам чалавек і тыя рэаліі, якія датычаць чалавека і вызначаюць уяўленне чалавека пра свет вакол яго і пра яго самога.

А паколькі вецер у свядомасці чалавека найбольш вядомы негатыўнымі з’явамі, характарызуецца паводле яго прыкмет і ўласцівасцей адмоўна, зразумела, што і вобразы ветру ў фразеалогіі даводзяць найбольш пра адмоўнае ў чалавеку, пра тое, чаго не павінна быць, якім не павінен быць чалавек. Іншымі словамі, фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *вецер* вобразна і эмацыянальна прадстаўляюць разнастайныя негатыўныя звычкі, дзеянні, рысы характару чалавека. Напрыклад, звычайна, што галава сімвалізуе розум чалавека, але калі ў аснову вобразаў фразеалагічных адзінак з *ветрам* /*ветрыкам* /*вецярко*м у галаве – ‘занадта легкадумны, несур’ёзны’; *вецер* у галаве *гуляе* /*свішча* – ‘хто-небудзь вельмі легкадумны, несур’ёзны’; у галаве *вецер* – ‘легкадумны, несур’ёзны (чалавек)’; *вецер* [*ходзіць* /*гуляець*] у галаве – ‘пра вельмі легкадумнага’ абрана метафара «вецер – злы дэман, злы дух» на аснове міфалагічнага ўвасаблення і метанімія «галава – чалавек», дзе галава як частка чалавека замяшчае яго самога, то адсутнасць розуму, сур’ёзнасці як важных рыс характару станоўчага чалавека прыпадабняецца да наяўнасці ў галаве ветру. І такія вобразы адзінак сімвалізуюць аб адсутнасці розуму па прычыне яго замяшчэння ветрам у «прасторы» галавы як ёмішчы для розуму і выклікаюць адпаведныя эмоцыі – асуджэнне, насмешку, іронію і пад.

Альбо возьмем вобразы фразеалагічных адзінак *вецер гуляе/-яў* /*свішча/-стаў* у *кішэнях/-і* – ‘у каго-небудзь няма грошай’ (Л-2008-1: 190); *вецер гуляіць* у *па карманах* – ‘пра адсутнасць грошай’ (Ю-1972: 92) з кампанентам-лексмай *кішэня* /*карман* як элементам адзення «ў форме прышытага або ўшытага мяшочка для дробных рэчаў і грошай» і паводле характэрнай сваёй сімволікі, якая склалася на аснове прызначэння гэтай дэталі адзення чалавека і ўстарэлага сэнна значэння гэтай лексемы ‘кашалёк, мяшок’. Тут у аснове вобраза ляжыць метафара на аснове ўвасаблення ветру і метанімія, паводле якой карман прыпадабняецца да яго зместу – грошай. І фразеалагічныя адзінкі скарыстоўваюцца для жартоўнага выказвання аб адсутнасці грошай у каго-небудзь і ўвогуле ўспрымаюцца як эталоны безграшоўя, ці выступаюць як другасныя імёны, акультураны сэнс якіх замяшчае саму з’яву – адсутнасць грошай у чалавека.

Ацэначнасць як складнік афарбоўкі не з’яўляецца катэгарыяльнай уласцівасцю фразеалагічных адзінак, паколькі маюцца, хоць і ў нязначнай колькасці, фразеалагічныя адзінкі, якія не выражаюць ацэнку, напрыклад: *пункт гледжання* /*погляду* – ‘пэўнае меркаванне, пэўныя адносіны да чаго-небедзь’; *уласна кажучы* – ‘папраўдзе, сапраўды’; *як кажучы* – ‘як прынята гаварыць’ і інш. Ці іх можна было б назваць фразеалагізмамі з нулявой ацэнкай. Але ўсё ж найбольшая колькасць тых фразеалагічных адзінак, якія называюць і апісваюць, характарызуюць аб’екты рэчаіснасці, але ў большай ступені ацэньваюць месца гэтых аб’ектаў у каштоўнаснай карціне свету, характарызуюць эмацыянальна-ацэначныя адносіны носьбіта і стваральніка гэтых адзінак мовы. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *гаспадар свайго*

слова, за якой замацавана значэнне ‘чалавек, у якога слова не разыходзіцца са справамі’, называе чалавека і дае яму характарыстку паводле адпаведнасці яго слоў і паводзін, дзеянняў, ці слоў і спраў, што не разыходзяцца паміж сабой. І гэта выклікае адабрэнне, а таму адзінка выкарыстоўваецца найперш для дадатнай ацэнкі чалавека праз такое яго найменне. А вось, напрыклад, фразеалагічная адзінка *распускаць рукі* – ‘біцца, забіваць каго-небудзь’, наадварот, выражае неадабрэнне, дае адмоўную ацэнку вобразна абазначанаму і такім спосабам названаму негатыўнаму дзеянню, калі прымяняецца сіла пры адсутнасці розуму, недазволенае права распараджацца ці пасягаць на жыццё другога чалавека праз вобраз «распушчаных» рук, і інш.

Зразумела, што ўлік прыкмет і ўласцівасцей фразеалагічных адзінак уплывае на іх выбар, ужыванне, спалучальнасць са словамі свабоднага ўжывання як асобных адзінак мовы ў маўленні, ці выкарыстанне фразеалагічных адзінак мовы ў ролі пэўнага члена сказа, пабочных слоў, асобных сказаў-выказванняў ці частак складанага сказа і інш.

Выбар, функцыі, выкарыстанне і спалучальнасць фразеалагічных адзінак з іншымі моўнымі сродкамі залежыць, з аднаго боку, ад камунікатыўнага задання, жанра твора, а з другога боку, ад вобраза, экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі і стылявой характарыстыкі саміх фразеалагічных адзінак.

Пры выкарыстанні фразеалагічных адзінак неабходна ўлічваць, што асобныя з іх спалучаюцца толькі з пэўнымі і нават адзіна вызначанымі словамі-суправаджальнікамі, якія не ўваходзяць у склад фразеалагічнай адзінкі, але якія з’яўляюцца неабходнымі для сэнсавай звязкі яе са словамі кантэксту і выражэння сэнсавай аднастайнасці з ім (як *мыш на крупы* са значэннем ‘вельмі моцна’ абавязкова падразумявае сувязь з адным з ліку дзеясловаў – *дзьмуцца, надзьмуцца, супіцца, насупіцца*).

Пры спалучэнні фразеалагічнай адзінкі са словамі свабоднага ўжывання ў сказе неабходна ўлічваць іх прыналежнасць да пэўнага фразеаграматычнага разрада ў залежнасці ад іх суаднесенасці ці несуаднесенасці з часцінамі мовы.

2. Характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак

Фразеалагічныя адзінкі складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць *кампанентамі*, паколькі словы як складнікі фразеалагізмаў толькі фармальна суадносяцца з лексіка-граматычнымі адзінкамі мовы і служаць для фанетыка-графічнага афармлення фразеалагічных адзінак як другасных паводле свайго ўтварэння адзінак мовы. *Кампанент* – гэта структурная адзінка, адзін са складнікаў фразеалагізма як раздзельнааформленай адзінкі, цэласнасць значэння якой дасягаецца поўным ці частковым пераасэнсаваннем, дэактуалізацыяй кампанентаў [Жуков 1986: 8]. Адносна слоў-кампанентаў Ф. М. Янкоўскі пісаў: «Слова-кампанент у складзе фразеалагізма, як заўважана, у нейкай меры страчвае сваю лексічную самастойнасць, бо фразеалагізм набывае цэласнае значэнне...» [Янкоўскі

1972: 160].

І ўсё ж словы-кампаненты фразеалагічных адзінак маюць розны «статус», зыходзячы са структуры гэтых адзінак, іх выкарыстання, фіксацыі ў лексікаграфічнай літаратуры, формы і інш. Гэта выяўляецца найперш у іх абавязковасці-неабавязковасці ўжывання, магчымасці-немагчымасці замены, страты, месцаразмяшчэння, адбору і ролі ў стварэнні вобразаў і інш. Выдзелім некалькі асноўных аспектаў характарыстыкі слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак.

У многіх фразеалагічных адзінках можна вызначаць апорны кампанент, напрыклад, у фразеалагічных адзінках, што суадносяцца з дзеясловам і ўтвораны ў выніку метафарычнага пераасэнсавання свабодных дзеяслоўных словазлучэнняў, ёсць усе падставы гаварыць пра вызначэнне апорнага, ці галоўнага, дзеяслоўнага кампанента (фразеалагічныя адзінкі паводле мадэлі «дзеяслоў + назоўнік», дзе апорны, стрыжнёвы – дзеяслоўны кампанент і агульны для ўсіх прыведзеных ідыёмаў залежны кампанент-назоўнік *вочы*: *замазваць вочы* – ‘уводзіць у зман, ашукваць каго-небудзь’; *замыльваць вочы* – ‘уводзіць у зман, ашукваць каго-небудзь’; *закрываць вочы* – ‘быць побач з тым, хто памірае, у апошнія хвіліны жыцця’; *засланяць вочы* – ‘пазбаўляць каго-небудзь здольнасці правільна разбірацца ў чым-небудзь’; *мазоляць вочы* – ‘дакучаць, назяляць пастаяннай прысутнасцю, наяўнасцю’; *развязваць вочы* – ‘дапагаць зразумець сапраўднае становішча, прасвятляць каго-небудзь палітычна, духоўна і пад.’; *сляпяць вочы* – 1) ‘знарок уводзіць у зман’ і 2) ‘пазбаўляць каго-небудзь здольнасці правільна разбірацца ў чым-небудзь’; *хаваць вочы* – ‘пазбягаць глядзець адкрыта, прама на каго-небудзь’).

Разам з тым многія фразеалагічныя адзінкі пэўнай будовы не могуць вызначацца ні апорным, ці галоўным, ні залежным кампанентамі. Гэта фразеалагічныя адзінкі з застылымі дзеяслоўнымі формамі (*на ўзвей /на ўзві вецер*; *узвей-вецер* і інш.), з дзеепрыслоўным і назоўнікавым кампанентам толькі ў адной форме (*душы паслухаючы*; *як вады ў рот набраўшы* і інш.), са структурай прыназоўнікава-склонавай формы назоўніка (*да капейкі*; *на валаску* і інш.), са структурай аднародных членаў (*ні вала ні каня*; *ні семя ні емя*; *ні села ні пала*; *і дома і замужам*; *ад дошкі да дошкі* і інш.), большасць фразеалагічных адзінак са структурай «назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам» (*кроў з малаком*; *лоб ў лоб* і інш.).

Яшчэ адна характарыстыка слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак датычыць *факультатыўных кампанентаў*, г. зн. тых, што падпадаюць пад працэс эліпсацыі. Справа ў тым, што асобныя фразеалагічныя адзінкі характарызуюцца скарачэннем свайго кампанентнага складу, ці могуць ужывацца ў поўным аб’ёме кампанентаў ці ў скарачаным. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *выплакаць /праплакаць усе вочы* можа ўжывацца без кампанента-займенніка *ўсе*. Такая сітуацыя асабліва заўважная пры аналізе падачы фразеалагічных адзінак у лексікаграфічных крыніцах, дзе факультатыўны кампанент фразеалагічнай адзінкі падаецца ў ломаных дужках (*гнуць <свой> горб*; *дай <ты> рады*; *дзе <ты> дзенешся*; *з капытоў <далоў>*; *рукі <на локці> у крыві*; *стукаць у <ва ўсе> дзверы*; *<як>*

ерыхонская труба; якім ветрам <занесла> і інш.).

Яшчэ адна характарыстыка фразеалагічных адзінак датычыць аб'ёму іх, паколькі ад слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак патрэбна адрозніваць *суправаджальныя словы*, якія не ўваходзяць ў кампанентны склад фразеалагізмаў, але без якіх многія фразеалагічныя адзінкі не ўжываюцца, паколькі праз спалучальнасць з гэтымі словамі фразеалагічныя адзінкі вызначаюць сваю семантыку і выяўляюць сваю абмежаваную валентнасць. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *смаловы /смаляны дуб* – выкарыстоўваецца толькі ў спалучэнні дзеясловам *плесці* (*Ці не перастаў бы ты смаловага дуба плесці?* Ф. Янкоўскі); *<i> на дух* – са спалучэннем адмоўнай часціцы *не* з дзеясловам *пераносіць* (*Усе ў доме ведалі, што Валя на дух не пераносіць п'яніц, асабліва жанчын.* Н. Рыбік); *як на калу /калку* – з адным з двух дзеясловаў – *вісець* ці *сядзець* (*Новы сіні касцюм вісеў на ім як на калку.* І. Гурскі; *Абмундзіраванне сядзела на Клімёнку як на калу: у гімнасцёрку маглі змясціцца два такія курсанты, як ён, штаны ўвогуле не трымаліся на клубках...* У. Дамашэвіч) і інш. Роля суправаджальных слоў, ці слоў-канкрэтызатараў, выключная для ўстанаўлення адзіна дакладнага значэння дзвюх фразеалагічных адзінак з розным значэннем, параўн.: фразеалагічная адзінка *ў кулак* у спалучэнні з дзеясловамі *сабраць*, *сабрацца* і пад. выяўляе значэнне 'ў адно цэлае, разам', а фразеалагізм *у кулак* у спалучэнні з дзеясловам *смяцца*, *хіхікаць* і пад. мае значэнне 'ціха і непрыкметна' (*Тыя, што і раней яго зналі, пасмейваюцца ў кулак і зайздросцяць яго спрыту, але маўчаць.* К. Крапіва).

Кампаненты фразеалагічных адзінак могуць мець строга фіксаваны і адносна свабодны парадак, што звязана з граматычнай структурай зыходных словазлучэнняў, сказаў і словаспалучэнняў, з тым значэннем, якое характэрна фразеалагічным адзінкам мовы, з такой асаблівасцю іх, як узнаўляльнасць, і інш. Усе фразеалагічныя адзінкі ў залежнасці ад парадку кампанентаў у іх складзе Ф. М. Янкоўскі падзяляе на важнейшыя тры групы:

1) фразеалагізмы са сталым, фіксаваным парадкам кампанентаў (*нічога падобнага* – 'зусім не. Выраз рашучага адмаўлення, нягоды з чым-небудзь'; *без задніх ног спаць* – 'вельмі моцна'; з *жабіны прыгаршчы* – 'вельмі мала (шчасця, радасці, здароўя і пад.)'; *прыгожы пол* – 'жанчыны'; *ні пава ні варона* – 'той, хто адышоў ад адных і не далучыўся да другіх'; *як піць даць* – 'абавязкова, бяспрэчна'; *лахі пад пахі* – 'схапіць з сабой свае манаткі'; *без фігі ні да носа* – 'ганарысты, фанабэрысты; задавака, зазнайка'; *і не знайся* – 1) 'на гэтым усё скончана' і 2) 'нічога не робіцца з кім-небудзь, нічога не дзейнічае на каго-небудзь'; *не па зубах* – 'не адпавядае чым-небудзь магчымасцям, здольнасцям і пад.' і інш.);

2) фразеалагізмы, у якіх назіраецца адступленне ад зафіксаванасці парадку кампанентаў (*як Ленін на буржуазію* – 'непрыязна ці з нянавісцю, з агідай (глядзець на каго-небудзь)' – *як на буржуазію Ленін; лезці ў бутэльку* – 'раздражняцца, злавацца на каго-небудзь, звычайна беспадстаўна' – *у бутэльку лезці; бокам-скокам і скокам-бокам* – 'пераадольваючы цяжкасці (жыць, ісці, дабірацца і пад.)'; *дзе бокам дзе скокам і дзе скокам дзе бокам* –

‘па-рознаму, неаднолькава, як давядзецца, як выпадае (жыць, ісці і пад.)’ і інш.);

3) фразеалагізмы з нясталым, незамацаваным парадкам кампанентаў (*даваць пудла* – ‘дапускаць памылку, памыляцца’; *даць у скуру* – ‘суро́ва распраўляцца з кім-небудзь, біць, караць каго-небудзь’; *даваць лататы* – ‘кідацца наўцёк, імкліва ўцякаць’ і інш.) [Янкоўскі 1978: 218].

Вядома, што большасць фразеалагічных адзінак паводле свайго катэгарыяльнага значэння суадносіцца з пэўнай часцінай мовы, утвараючы асобныя групы *назоўнікавых* фразеалагічных адзінак (*белая варона; кропля ў моры; цыганскае сонца* і інш.), *дзеяслоўных* (*адмыкаць адамкнёныя дзверы; падкаваць блыху; ні ў якую* і інш.), *прыметнікавых* (*плячысты на; як у ваду апушчаны; ні рыба ні мяса* і інш.), *прислоўных* (*за блізка свет; з вока на вока; на шапачны разбор; як лапцем па цымбалах*’ і інш.), *мадальных* (*няўрокам кажучы; такім чынам; трэба думаць* і інш.), *выклічнікавых* (*дзякуй у шапку; з лёгкай парай; каб я так жыў; маё шанаванне* і інш.), што адпаведна ўплывае на іх функцыянаванне і выкарыстанне ў ролі пэўнага члена сказа ці, як мадальных і выклічнікавых, у якасці пабочных слоў ці выказаў, нерасчлянёных сказаў.

Фразеалагічныя адзінкі, несудносныя з часцінамі мовы, вызначаюцца «найперш сінтаксічным паказчыкам: такія выразы заўсёды бываюць толькі прэдыкатам і выконваюць сінтаксічную функцыю выказніка ў безасабовым сказе. Дапамагае і семантычны паказчык: гэтыя фразеалагізмы звычайна растлумачваюцца прэдыкатыўным словазлучэннем – сказам з двума граматычнымі цэнтрамі» [Лепешаў 1998: 141]. Так, фразеалагічная адзінка *шалёны поп хрысціў* не суадносіцца з часцінай мовы, паколькі яна выступае ў ролі выказніка ў безасабовым сказе, напрыклад: – *Звар’яцеў ты, Сяргей, ці што? – Яшчэ не, але мяне шалёны поп хрысціў, і ты, гніда, сцеражыся.* (М. Машара), за ёй замацавана значэнне, якое афармляецца ў выглядзе двухсастаўнага сказа – ‘хто-небудзь вельмі рашучы, неўраўнаважаны, схільны да нечаканых учынкаў’.

3. Адбор кампанентаў фразеалагічных адзінак і іх сімволіка

Вядома, што ўсе фразеалагічныя адзінкі звязаны з асноўнай адзінкай мовы – словам, складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць кампанентамі. Праўда, фразеалагічныя адзінкі з’яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны, хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Гэта могуць быць словазлучэнні, словаспалучэнні і нават сказы, нярэдка словы, якія далучаюць да сябе іншыя, утвараючы новыя адзінкі, але толькі ў выніку пераасэнсавання абраных сінтаксічных канструкцый ці ў выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В.М. Макіенка).

Пераасэнсаванне азначае зрух значэння, а не яго звужэнне ці

пашырэнне. Асноўнымі параметрамі пераасэнсавання з'яўляюцца поўнае ці частковае пераўтварэнне, узнікненне другаснай намінацыі. Тэхніка пераасэнсавання заключаецца ў тым, што старая форма выкарыстоўваецца для другаснага наймення шляхам пераносу назвы і семантычнай інфармацыі з дэнататаў прататапаў ФА на дэнататы новай адзінкі.

Пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак назіраецца выбар гукавой абалонкі для матэрыялізацыі новай ідэі, адбор зыходнага, базавага матэрыялу, найперш слова-кампанента, якое ляжаць у аснове створанага вобраза фразеалагічнай адзінкі, што «становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапрапранікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы» [1, с. 280]. І выключную ролю ў стварэнні фразеалагічных адзінак, наданні ім пэўнай сімволікі адыгрываюць словы-сімвалы. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *гадзіна паўзучая*, якая ўтворана на базе «разгортвання слова ў фразеалагізм» і абавязана выбару назоўніка *гадзіна* з яго значэннямі 'паўзун з доўгім звільстым целам, укрытым лускай, без канечнасцей, звычайна з ядавітымі зубамі' і *перан.* 'каварны, злы чалавек'. Пры далучэнні да назоўніка азначэння *паўзучая* выяўляецца прамое значэнне зыходнага слова. Аднак у сувязі з тым, што абраная дэрывацыйная база *гадзіна паўзучая* адрасуецца чалавеку, выраз пераасэнсоўваецца на аснове працэсу метафарызацыі, і на прамое значэнне накладаецца пераноснае. Фразеалагічная адзінка *гадзіна паўзучая* – 'вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек. Пра мужчыну ці жанчыну' спалучае адразу два значэнні назоўніка *гадзіна*: адно служыць стварэнню вобразнай структуры фразеалагічнай адзінкі, а другое выяўляе рэальнае значэнне новай адзінкі. Пры ўтварэнні названай фразеалагічнай адзінкі зыходным з'яўляецца выбар лексемы-кампанента *гадзіна /гадзюка /змяя*, што зусім невыпадкова, паколькі гадзіна, гадзюка, змяя ў народным уяўленні ўспрымаецца як увасабленне д'ябла, як хтанічная жывая істота і вызначаецца сваёй сімволікай і негатывам успрымання. Менавіта гэта і паслужыла стварэнню вобраза новай адзінкі, што такім найменнем называе і дае адмоўную ацэнку, перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб негатыўным стаўленні да такога чалавека.

Назіранні паказваюць, што словы-сімвалы суадносныя з найбольш часта скарыстанымі ў жыцці чалавека прадметамі, прыкметамі, артэфактамі, дзеяннямі, якія ўжо з'яўляюцца акультуранымі. Гэта дазваляе меркаваць, што фразеалагічныя вобразы фарміруюцца адзінкамі, якія ўвайшлі ў свет культуры чалавека, дзякуючы сваёй значнасці і ступені ўключэння іх у стэрэатыпную сацыяльна-побывавую сістэму, што яны ўжо былі надзелены культурнай адметнасцю. Пры гэтым аналіз фразеалагічных адзінак паказвае, што словы-сімвалы ўступаюць у сістэмныя адносіны.

Так, можна меркаваць, што лексема *шапка* стала асновай адбору для

ўтварэння шматлікіх вобразаў фразеалагічных адзінак беларускай мовы як найменне самага пашыранага галаўнога ўбору. Але актуалізацыя гэтай лексемы як складніка і асновы ўтварэння вобразаў амаль трох дзясяткаў фразеалагічных адзінак абавязана яе ўжыванню ў якасці наймення пэўных сімвалаў яшчэ ў дафразеалагічны перыяд іх існавання. Сапраўды, для ўсіх фразеалагічных адзінак з кампанентам *шапка* характэрна скарыстанне агульнай метафары «шапка», якая ўжываецца для апісання розных з'яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы гэтаму віду галаўнога ўбору чалавека, прыпісаныя яму ва ўяўленні чалавека і могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца на аснове сваёй сімволікі. У прыватнасці, вобраз адной з ліку найбольш колькасных дзеяслоўных фразеалагічных адзінак з кампанентам *шапка* створаны на аснове жэставай сімвалізацыі вітання, прынятага паміж мужчынамі альбо на аснове выпрацаванага рытуала здымаць шапку пры ўваходзе ў храм, у дом, за сталом, на пахаванні, пры сустрэчы з пахавальнай працэсіяй і інш. І гэта стала зыходным для метафарызацыі выразу *здымаць /знімаць шапку* і ў тварэння ФА са значэннем 'адносіцца да каго, чаго-н. з глыбокай павагай', дзе здыманне шапкі пры сустрэчы з кім-н. ці рытуальнае дзеянне чалавека з галаўным уборам у пэўных абставінах прыпадабняецца да выражэння павагі, пашаны ці проста вітання, асабліва пры сустрэчы асоб на адлегласці і немагчымасці выразіць вітанне яшчэ і словамі. Фразеалагічная адзінка перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб пачуцці глыбокай павагі, уважлівых адносінах аднаго чалавека да другога.

Другая аснова ўтварэння фразеалагічных адзінак абавязана ўсведамленню шапкі як наймення другога сімвала – 'абарона, ахова'. І тады на аснове метаніміі, калі частка – шапка замяняе цэлае – чалавека, утвораны дыялектная фразеалагічная адзінка *шапкі не здымаць* 'быць незалежным, самастойным, не ўгоднічаць, не падхалімнічаць перад кім' і антанімічныя ёй *шапку зняць* 'уніжацца, падхалімнічаць перад кім, угоднічаць' і *шапку скланяць* 'прыніжацца, прыслужваць'. У аснову фразеалагічнай адзінкі пакладзена метафара, паводле якой годнасць, раўнапраўе (*шапкі не здымаць*) альбо, наадварот, прыніжэнне, залежнасць, падхалмства аднаго чалавека перад другім (*шапку зняць*, *шапку скланяць*) прыпадабняюцца да адпаведных дзеянняў з шапкай. У першым выпадку шапка, якую не здымаюць, – гэта паказчык абароны і незалежнасці, аховы і раўнапраўя з іншымі. А ў другім рытуальны жэст з шапкай, што характэрны для выражэння павагі, пашаны да каго-небудзь, не адпавядае сапраўднасці і служыць толькі прыкрыццём няшчырасці і карыслівых мэт выканаўцы такога дзеяння.

Словы-сімвалы ўступаюць у сінанімічныя сувязі, як, напрыклад, лексемы *сцяна*, *парог*, *дзверы*, што служаць найменнем сімвала 'мяжа'.

Менавіта гэта адметнасць і стала прычынай адбору гэтых лексем у якасці асновы вобразаў фразеалагічных адзінак для абазначэння новых абстрактных паняццяў, захавання і перадачы ў прасторы і часе культурнай інфармацыі, выпрацаванага культурнага вопыту народа, а значыць наданню пэўнай сімволікі ўтвораным фразеалагічным адзінкам.

Так, вобраз ФА ў *чатырох сценах* сядзец, жыць і пад. –1) ‘не маючы ні з кім зносін, у адзіноце’ і 2) ‘не выходзячы з дому, з памяшкання’ ствараецца прасторавай метафарай, якая прыпадабняе знаходжанне чалавека ў замкнутай прасторы, што ўтвараюць чатыры сцяны, адзіноцтву, адасобленасці чалавека ад знешняга свету. Тут чатыры сцяны ўтвараюць замкнутую асвоеную прастору і служаць для аддзялення «сваёй» ад «чужой» прасторы, ці з’яляюцца мяжой паміж імі.

Другім найменнем сімвалічнай мяжы ў беларускай культуры з’яўляецца парог як «найбольш рытуалізаваны сімвал мяжы паміж *хатай* як максімальна асвоенай, «акультуранай» чалавекам часткай прасторы і навакольным, патэнцыйна варожым светам (іншасветам, светам памерлых). У выніку ўтварэння фразеалагічных адзінак з кампанентам *парог* з яго складаным сімвальным зместам сталі выкарыстоўвацца для абазначэння новых, абстрактных паняццяў, для выражэння найперш рознага тыпу ўзаемаадносін людзей паміж сабой на аснове архетыпічнага супрацьпастаўлення «свая – чужая» прастора, «свой – чужы» чалавек, для ацэнкі міжасобасных стасункаў беларусаў. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *паказваць парог* ‘прапаноўваць каму-н. выйсці; выганяць каго-н.’ называе жэст чалавека ў накірунку да парога, сімвалічны сэнс якога даводзіць пра нежананне адной асобы бачыць другую на сваёй тэрыторыі, мець з ёю штосьці агульнае, а мяжой паміж «сваёй» і «чужой» тэрыторыяй выступае парог, за які патрабуецца жэставым выразам выйсці. ФА выконвае ролю стэрэатыпаўнага ўяўлення пра нежаданне бачыць чаго-н., быць з ім побач, пра разрыў міжасобасных адносін.

Нярэдка адно слова скарыстоўваецца для наймення некалькіх сімвалаў. Так, у аснове вобразаў фразеалагічных адзінак з кампанентам *лапаць* як самым частотным з усіх «абутковых» кампанентаў ляжыць метафара «лапаць», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў з апорай на семантычныя прыкметы, што прыпісаны лапцям і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца, у аснове чаго ляжыць розная сімволіка. Як сведчаць вобразы фразеалагічных адзінак, метафарычнае выкарыстанне лексемы *лапаць* у іх складзе засноўваецца на такіх семантычных прыкметах, якія звязаны з уяўленнем аб беднасці, прастаце, недасведчанасці, малакаштоўнасці, нескоаданасці працы, бясхітраснасці, нават прасцецкасці, бескультур’я і інш. Напрыклад, вобразы фразеалагічных адзінак *сёрбаць /есці лапцем боршч* ‘гібець у беднасці,

галечы, быць адсталым, некультурным' і дыялектнай фразеалагічнай адзінкі ў *лапці абуць* 'давесці да беднасці, нястачы' пабудаваны на аснове такой семантычнай прыкметы, замацаванай ва ўяўленні чалавека за лапцямі, як 'нізкае сацыяльнае становішча, беднасць'. А ў аснове вобраза ў *лапці абуць* 'абхітраваць, абмануць, абвесці вакол пальца' ляжыць семантычная прыкмета метафары «лапаць» – 'прастата, даверлівасць, недасведчанасць' як адна з сем значэння 'нізкае сацыяльнае становішча'.

Сімволіка, ці семантычная прыкмета метафары «лапаць» – 'бескультур'е, адсталасць, нетактоўнасць' паслужыла асновай для стварэння вобразаў ФА *ляпнуць як лапцем па балоце* і *ляпнуць як лапцем /лапцямі па цымбалах* з агульным значэннем 'вельмі недарэчна і нетактоўна', якія служаць для выражэння неадабрэння, адмоўнай ацэнкі якасці неабдуманга і недарэчнага ў пэўнай маўленчай сітуацыі выказвання чалавека, якое, паводле метафарычных вобразаў, ацэньваецца праз прыпадабненне з «гукавым» дзеяннем лапця. Толькі ў адной ФА негатыў ацэнкі маўлення выводзіцца на аснове прыпадабнення выніку гукаў палачак, якімі ўдараюць па струнах цымбалаў, да вынікаў удару лапцем, які такімі «музычнымі» ўласцівасцямі не валодае; у другой ФА – з вынікам гуку, пляску лапцёй пры хадзьбе па балоце.

Словы-сімвалы выяўляюць антанімічныя адносіны. Так, агульнавядомыя лексемы-сімвалы *чорны – белы* з адпаведнай ім сімволікай 'дрэнны – добры', 'няправільны – правільны', 'просты – знатны' і інш. і акультураным у іх светабачаннем задзейнічаны ва ўтварэнні фразеалагічнай адзінкі *рабіць з белага чорнае /белае чорным* 'падаваць што-н. у іншым выглядзе, беспадстаўна', дзе скарыстаны адразу дзве лексемы з процілеглай сімволікай, альбо антанімічных аднаструктурных *белая костка* 'чалавек знатнага паходжання' – *чорная костка* 'чалавек простага, нязнатнага паходжання' і інш.

Нярэдка антанімія ствараецца ў межах фразеалогіі за кошт абдору слоў-сімвалаў, што валодаюць супрацьлеглай сімволікай, як, напрыклад, лексемы *муха* і *слон*, *камар* і *конь*, што, акрамя непасрэдных назваў, сталі сімваламі адпаведна мінімальнай і празмерна вялікай колькасці ці памеру чаго-небудзь, што і скарыстана пры ўтварэнні вобразаў сінанімічных фразеалагічных адзінак *рабіць з мухі слана* ці *рабіць з камара каня* з агульным значэннем 'беспадстаўна перабольшваць што-н., надаваць чаму-н. нязначнаму вялікае значэнне'. Альбо гэта розныя фразеалагічныя адзінкі, утвораныя шляхам абдору слоў-кампанентаў з супрацьлеглай сімволікай, напрыклад, імён-колераабазначэнняў *глядзець праз ружовыя акуляры* 'не заўважаючы недахопаў у кім-, чым-н., ідэалізаваць каго-, што-н.' і *глядзець праз чорныя акуляры* 'не заўважаючы нічога добрага ў кім-, чым-н., чарніць, ганьбаваць каго-, што-н.', дзе супрацьпастаўляюцца словы-сімвалы *ружовы* і *чорны*, якія

антанімічныя адносіны ў межах лексікі не выяўляюць.

Такім чынам, пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак назіраецца ўважлівы адбор слоў-кампанентаў, якія ў свабодным сваім выкарыстанні з'яўляюцца найменнямі ключавых сімвалаў у беларускай карціне свету. Адбор лексем, што становяцца кампанентамі і цэнтрам створаных з імі вобразаў ФА, мае свае асновы, паколькі ў фразеалогіі адлюстроўваецца далёка не ўсё, як гэта характэрна для лексікі, а толькі найбольш важнае, каштоўнае з пункту гледжання ацэнкі, і не ўсе лексемны становяцца кампанентамі фразеалагічных адзінак.

4. Кампанентны аналіз фразеалагічных адзінак

Кампанентны аналіз заключаецца ў вызначэнні і характарыстыцы кампанентаў фразеалагічных адзінак на аснове іх групування паводле агульнага кампанента ці тэматычнай аднастайнасці кампанентнага складу і з'яўляецца адным са шматлікіх накірункаў вывучэння і даследавання фразеалагічных адзінак у розных мовах, у тым ліку ў параўнанні і супрацацьпастаўленні паводле выбару кампанентаў.

Пачатак кампанентнага аналізу фразеалагічных адзінак быў пакладзены дацкім даследчыкам Л. Ельмслевым, далейшае развіццё ён атрымлівае ў працах А. Грэймаса, Б. Пацье і іншых прадстаўнікоў французскай лінгвістычнай школы. Пэўнае падмацаванне гэтая тэорыя атрымала дзякуючы працам расійскіх вучоных Ю. Д. Абрэяна, Д. М. Шмялёва, В. Г. Гака, Д. А. Дабравольскага, якія падыходзяць да разгляду моўнай адзінкі як упарадкаванага набору класавых рыс (галоўныя семы, архісемы), дыферэнцыяльных і дапаўняльных (патэнцыяльныя семы, віртуальныя, дапаўняльныя, кантэкстуальныя, семантычныя асацыяцыі ці канатацыі). У гэтым кірунку працуюць многія даследчыкі, што лічыць мэтазгодным прымаць да ўвагі пашыранае значэнне слоў у фразеалогіі: у многіх выпадках менавіта дзякуючы канатацыі слова ўдзельнічае ў дэрывацыйных працэсах, уключаюцца ў параўнанне, метафарызуецца ці, нарэшце, становіцца кампанентам фразеалагічнай адзінкі. Гэта звязана з тым, што ў аснову кампанентнага аналізу пакладзена палажэнне, у адпаведнасці з якім, з аднаго боку, кожны асобны кампанент фразеалагічнай адзінкі не заўсёды і не поўнасю страчвае сваё значэнне, з другога боку, кампаненты фразеалагічных адзінак выяўляюць ролю адбору слоў-кампанентаў пры ўтварэнні новых другасных адзінак мовы, якімі з'яўляюцца ідыёмы.

Так, напрыклад, сярод фразеалагічных адзінак, што зафіксаваны ў мове твораў Купалы, найбольшую колькасць паводле тэматычнага паказчыка апорнага ці пэўнага кампанента складаюць фразеалагічныя адзінкі, у склад якіх уваходзяць словы, што называюць часткі ці органы цела, якія абазначаны тэрмінам *саматызмы* (ад грэч. *soma*, родны склон *somatos* – цела), а фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі-саматызмамі – *саматычныя* [Ляшчынская 2008]. Дарэчы, колькасць кампанентаў-саматызмаў, і

саматычных фразеалагізмаў у мове Купалы найбольшая, асабліва, напрыклад, у параўнанні з кампанентамі-адзінкамі фаўны ці флоры ў складзе фразеалагічных адзінак, якіх ў мове твораў Купалы адпаведна ўсяго налічваецца 50 і 29, а саматычных амаль 100 [Ляшчынская 2001: 45].

Колькасныя дадзеныя пра саматычныя кампаненты і саматычныя фразеалагізмы ў мове Купалы адлюстроўваюць дзеянне фразеалагічнай універсальі, якая, паводле заўвагі В. М. Макіенкі, «аднолькавым чынам уласцівая і ўласным, і запазычаным фразеалагічным адзінкам», а ў якасці падмацавання гэтага даследчык прыводзіць наступны факт: «А. І. Фёдараў, які дэталёва даследаваў сібірскую дыялектную фразеалогію, прыходзіць да вываду, што большасць фразеалагізмаў характарызуе розныя якасці, прыкметы, дзеянні ці стан чалавека: іх лічба складае 95 % ад агульнай лічбы фразеалагічнага фонду сібірскіх гаворак. Толькі нязначная група фразеалогіі характарызуе жывёльны і раслінны свет, а таксама некаторыя з'явы прыроды» [Мокиенко 1989: 222]. І далей В. М. Макіенка выказвае меркаванне-гіпотэзу: «Гэтую статыстыку, як здаецца, можна цалкам пашырыць і на фразеалогію рускай літаратурнай мовы, і на фразеалогію іншых моў» [Мокиенко 1989: 223].

Меркаванне рускага фразеалага знайшло падмацаванне пры вывучэнні фразеалагізмаў усходнеславянскіх моў, дзе група слоў-саматызмаў як найбольш архаічная частка лексікі стала сэнсаваўтваральным цэнтрам фразеалагічных адзінак, што адлюстроўваюць як «агульныя псіха-фізічныя адчуванні людзей, тыповыя дзеянні і стан», так і адметныя, характэрныя пэўнаму народу [гл.: Гюлумянц 1985: 49]. Адзначаецца актыўнасць саматызмаў пры фразеўтварэнні і ў многіх іншых мовах, напрыклад, паводле вынікаў даследавання саматычных фразеалагізмаў рускай і туркменскай моў, адзначаецца, што на фразеўтваральную ролю саматызмаў «пэўны ўплыў аказваюць паказчыкі этымалагічнага парадку: усе найбольш прадуктыўныя ў складзе фразеалагізмаў саматызмы рускай і туркменскай моў з'яўляюцца спрадвечнымі» [Назаров 1973: 11].

Вывучэнне фразеалагічных адзінак на аснове вызначэння ў іх агульнага кампанента ці тэматычнай групы кампанентаў ідыёмай стала прадметам многіх даследчыкаў фразеалогіі ў беларускім мовазнаўстве. Так, саматычныя фразеалагізмы беларускай мовы, нярэдка ў параўнанні і супастаўленні з адпаведнымі ў іншых мовах сталі аб'ектам вывучэння беларускіх даследчыкаў: [Кулік 2012; Ляшчынская 2002, 2003, 2008; Оксенчук 1998], раслінныя, ці фларыстычныя, фразеалагізмы ў: [Ляшчынская 2001], арніталагічныя ў: [Гаўрыловіч 2009, 2017а; Садоўская 2011], заонімныя ў: [Валодзіна 2003; Гаўрыловіч 2010а, 2010б, 2011, 2012, 2017б] і інш.

Аднак, калі на першым часе вызначалася роля тых ці іншых кампанентаў, групы фразеалагічных адзінак на аснове агульнасці кампанента, то з часам аспекты характарыстыкі і ролі кампанентаў фразеалагічных адзінак пашыраліся, паглыблялася вывучэнне пра адбор і ролю кампанентаў, іх сімволіку і інш.

Пытанні і заданні

1. Назавіце важнейшыя прыкметы і асаблівасці фразеалагічных адзінак.
2. Як разумеецца сутнасць такога паказчыка фразеалагічных адзінак, як устойлівасць?
3. Вызначце крытэрыі праяўлення ўстойлівасці фразеалагічных адзінак.
4. На прыкладах фразеалагічных адзінак дайце характарыстыку іх кампанентаў, структуры, семантыкі.
5. Падбярыце групу фразеалагічных адзінак з агульным кампанентам і вызначце сімвалічную аснову іх адбору.

Літаратура

1. Буракова, М.У. Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія: вучэб.-метад. дапам. / М.У. Буракова, В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2011. – 166 с.
2. Ларин, Б.А. Очерки по фразеологии (О семантизации и методах исследования фразеологического материалов) / Б.А. Ларин // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). – М.: Просвещение, 1977. – С. 125-149.
3. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
4. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.
5. Ляшчынская, В.А. Фразеалагізмы як своеасаблівыя тыпы тэкстаў / В.А. Ляшчынская // Скарына і наш час. V Міжнародная навуковая канф. (2011, Гомель). Міжнародная навуковая канферэнцыя «Скарыны і наш час», 14-15 кастрычніка 2011 г. [матэрыялы] / рэдкал.: А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўн-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2011. – С. 139-143.
6. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная “флора” Беларусі ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Славянская фразеалогія в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы Международной научной конференции (23 – 24 ноября 2001). – Гомель, 2001. – С. 258-260.
7. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная анатомія беларуса ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2002. – №1 (10). – С. 100-104.
8. Ляшчынская, В. А. Саматычныя фразеалагізмы ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. – Мінск. 2003. – Вып. 53. – С. 72-77.
9. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2008. – 186 с.
10. Ляшчынская, В. А. Словаўтваральныя і фанетычныя сродкі стварэння эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі фразеалагізмаў / В. А. Ляшчынская // Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы: матэр. Міжнароднай навук. канфер. (Мінск, 24-25 лістапада 2014 г.) / Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; навук. рэд. В. М. Нікалаева. – Мінск: Права і эканоміка, 2014. – 244 с. – С. 135-139.
11. Ляшчынская, В. А. Раслінны код культуры ў беларускай фразеалагічнай антрапаніміі / В. А. Ляшчынская // Российско-белорусско-украинское пограничье: научное взаимодействие в контексте единого социокультурного пространства: Матер. Международной научной конференции (г. Новозыбков, Брянская область, 23-24 октября 2014 г.). В 2 ч. Ч. 1. Славяноведение в пограничном регионе: Вторые Расторгуевские чтения; под ред. В. В. Мищенко, В. Н. Пустовойтова, С. Н. Стародубец. – Брянск: ООО «Ладомир», 2014. – 491 с. – С. 134- 140.
12. Ляшчынская, В. А. Зааморфны код культуры ў беларускіх фразеалагічных найменнях чалавека / В. А. Ляшчынская // Славянская фразеалогія в синхронии и диахронии: Сб. научных трудов. Вып. 2. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2014. – С. 109-111
13. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и

- лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
14. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания, Пробл. группа «Общая фразеология». – М.: Языки русской культуры: Кошелев, 1999. – С. 13-24.
15. Черданцева, Т. З. Метафора и символ во фразеологических единицах / Т.З. Черданцева // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 78-92.
16. Черданцева, Т. З. Идиоматика и культура / Т.З. Черданцева // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 58- 69.
17. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Высш. школа, 1963. – 156 с.
18. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 79 с.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэма 5. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі

Пытанні для абмеркавання:

1. Месца і роля эмоцый у жыцці чалавека.
2. Праблема даследавання эмоцый.
3. Характарыстыка эмоцый і пачуццяў.
4. Класіфікацыя эмоцый і яе асновы.

1. Месца і роля эмоцый у жыцці чалавека.

Праблема эмоцый у апошні час стала аб'ектам увагі многіх вучоных, але найбольш псіхолагаў і псіхааналітыкаў. Па прызнанні саміх псіхолагаў, яны «параўнальна нядаўна звярнуліся да сур'ёзнага даследавання праблемы эмоцый» [Изард 2011, с. 38]. А эмоцыі заражаюць энергіяй і арганізуюць мысленне і дзейнасць чалавека, чым у першую чаргу вызначаецца іх роля. Але пры гэтым варта адзначыць, што канкрэтная эмоцыя пабуджае чалавека да канкрэтнай актыўнасці – і ў гэтым першая прыкмета таго, што эмоцыя арганізуе мысленне і дзейнасць. Цікавае псіхолагаў да эмоцый абумоўлена фізіёлага-псіхалагічнай значнасцю гэтай з'явы і складанасцю яе прыроды, што, зразумела, выклікае аб'ектыўныя цяжкасці вывучэння гэтага феномену. Відавочна, гэтым тлумачыцца, з аднаго боку, наяўнасць шырокага кола праблем па вывучэнні эмоцый і пачуццяў, якое характарызуецца рознымі падыходамі, рознымі пунктамі гледжання на адны і тыя ж пытанні, і, зразумела, наяўнасць многіх пытанняў, далёкіх ад канчатковага іх вырашэння. Сярод найбольш складаных застаюцца пытанні аб сутнасці эмацыянальных з'яў, азначэнні эмоцый, аб устанаўленні іх функцый, дакладней, устанаўленні статуса функцыянальнай дамінанты эмоцый, аб іх ролі для чалавечага арганізма і ўсёй жыццядзейнасці чалавека ўвогуле, аб крыніцах іх узнікнення, формах працякання і класіфікацыі. Так, эмоцыі вызначаюцца як псіхічныя з'явы, якія адлюстроўваюць у форме перажыванняў асабістую значымасць і ацэнку знешніх і ўнутраных сітуацый для жыццядзейнасці чалавека [Психология 1990, с. 85]. «Эмоцыя вызначаецца мною, – піша К. Э. Изард, – як феномен, які ўключае ў сябе нейрафізіялагічныя працэсы, экспрэсіўныя паводзіны і спецыфічнае перажыванне» [Изард 2011, с. 275].

Нагадаем і пра наяўнасць у псіхалогіі трох розных пунктаў гледжання адносна праблемы ўстанаўлення функцый эмоцый, якія выяўляюцца ў вызначэнні трох розных прапаноў – адлюстравальнай, рэгуляцыйнай і кагнітыўнай. Спачатку самай пашыранай лічылася адлюстравальная функцыя эмоцый, сутнасць якой заключаецца ў разуменні эмацыянальных перажыванняў як выніку праектавання ў свядомасці аб'ектыўна існуючых з'яў для арганізма. Адлюстравальнай функцыі супрацьстаіць рэгуляцыйная функцыя, якую разумеюць так, што эмоцыі рэгулююць дзеянні чалавека. І трэцяе меркаванне вучоных адносна статуса функцыянальнай дамінанты

эмоцый звязана з выдзвінутаю кагнітыўнай функцыяй, паводле якой пазнанне свету не можа працякаць без ацэнкі, без эмоцый, паколькі сама прырода чалавека эмацыянальная. Для лінгвістаў усе тры погляды істотныя, усе тры функцыі эмоцый важныя, паколькі нам «дастаткова ведаць, што пры дапамозе эмоцый сутнасць існавання чалавека *адлюстроўваецца ў свядомасці яго, рэгулюецца імі і пазнаецца*» [Красавский 2008, с. 35].

Грунтоўнае вывучэнне эмоцый у псіхалогіі, з аднаго боку, дазволіла ўстанавіць шматлікія асноўныя характарыстыкі эмоцый: першаснасць – другаснасць, інтэнсіўнасць, працягласць – кароткачасовыя і працяглыя, глыбіня, усведамленне – усвядомленасць і неўсвядомленасць, складанасць, культурная значнасць і функцыянальнасць, палярнасць – станоўчыя і адмоўныя; з другога боку, выявіла мноства спрэчных, а часам палярна асветленых пытанняў і праблем пры вызначэнні і класіфікацыі псіхічных перажыванняў.

Асабліва шмат пытанняў адносна класіфікацыі эмоцый, паколькі ў аснову розных псіхалагічных класіфікацый даследчыкі бяруць шматлікія характарыстыкі эмоцый, сярод якіх найбольш пашыранымі з'яўляюцца наступныя: першаснасць – другаснасць, культурная значнасць, інтэнсіўнасць, працягласць, свядомасць – бессвядомасць, кароткачасовасць – доўгачасовасць, фундаментальнасць – перыферыйнасць, палярнасць у ацэнцы – дадатная і адмоўная. Напрыклад, амерыканскі псіхалаг Роберт Плутчык распрацаваў і наглядна прадставіў класіфікацыю эмоцый і іх узаемасувязь у выглядзе кола эмоцый, канстытуентамі якога з'яўляюцца восем біпалярных эмоцый: радасць – сум, гнеў – страх, давер – агіда, здзіўленне – адчуванне. Акрамя таго, ядро яго мадэлі складаюць першасныя эмоцыі, якія могуць выражаць розную ступень інтэнсіўнасці, а таксама могуць змешвацца адна з другой, пераходзячы ў новыя эмоцыі [Plutchik 1980, с. 145].

Спынім увагу на некаторых разыходжаннях у правядзенні класіфікацый эмоцый паводле пэўных асноў ці крытэрыяў. Так, адной з класіфікацый эмоцый у псіхалогіі з'яўляецца іх падзел на станоўчыя і адмоўныя, ці пазітыўныя і негатыўныя эмоцыі. Дарэчы, менавіта гэты падзел псіхологаў абраны асновай выдзялення і даследавання лексічна і фразеалагічна вербалізаваных канцэптаў у эмацыянальнай карціне свету, але пры гэтым, як правіла, перавага аддаецца адмоўным эмоцыям у лінгвістыцы, што засведчана і ў назвах работ [гл., напрыклад: Силинская 2008; Стефанский 2009], і вельмі рэдка станоўчым [гл., напрыклад: Плутенко 2011].

А. У. Пятроўскі выяўляе адмоўныя і дадатныя эмоцыі паводле іх вызначэння чалавекам, які адчувае гэтыя эмоцыі: «Свядома ці не свядома, але чалавек супастаўляе інфармацыю пра тое, што патрабуецца для

задавальнення патрэбы, з тым, чым ён валодае ў момант яе ўзнікнення. Калі суб'ектыўная верагоднасць задавальнення патрэбы вялікая, з'яўляюцца дадатныя пачуцці. Адмоўныя эмоцыі нараджаюцца больш ці менш усвядомленымі суб'ектамі рэальнай ці ўяўнай немагчымасцю задавальнення патрэбы альбо падзеннем яе верагоднасці ў параўнанні з прагнозам, які суб'ект даваў раней» [Петровский 2002, с. 317].

Вядомы амерыканскі псіхолаг К. Э. Изард адносна падзелу эмоцый на дадатныя і адмоўныя больш стрыманы: «Замест таго, каб гаварыць аб адмоўных і дадатных эмоцыях, было б больш правільна лічыць, што існуюць такія эмоцыі, якія спрыяюць павышэнню псіхалагічнай энтрапіі, і эмоцыі, якія, наадварот, спрыяюць канструктыўным паводзінам» [Изард 2011, с. 34]. А пры характарыстыцы той ці іншай эмоцыі даследчык не абыходзіць пытання яе ацэнкі, ролі ў жыцці індывіда і нярэдка адзначае аб наяўнасці нават дзвюх супрацьлеглых яе ацэнак адносна нават пэўнай эмоцыі, што можна праілюстраваць, напрыклад, наступным яго выказваннем адносна эмоцыі гневу: «Такія эмоцыі, як гнеў, страх і сорам, досыць часта безагаворачна адносяць да катэгорыі адмоўных ці негатыўных. І ў той жа час вядома, што ўспышка гневу можа спрыяць выжыванню індывіда ці часцей – абароне ўласнай годнасці, захаванню асобаснай недатыкальнасці, выпраўленню сацыяльнай несправядлівасці» [Изард 2011, с. 34].

Зварот да асвятлення ў псіхалогіі яшчэ аднаго складанага пытання – формы працякання эмацыянальных перажыванняў чалавека – зноў-такі паказвае, што адзінага адказу ў навукоўцаў на яго няма, паколькі розныя даследчыкі называюць розныя формы. Напрыклад, А. У. Пятроўскі піша: «Задавальненне ці незадавальненне патрэбнасцяў выклікае ў чалавека спецыфічныя перажыванні, якія набываюць розныя формы: *эмоцыі, афекты, настроі, стрэсавыя станы і ўласна пачуцці* (у вузкім значэнні слова)» (выдзелена курсівам мною – В.Л.) [Петровский 2002, с. 321]. А В. А. Круцецкі лічыць інакш: «Задавальненне, радасць, гора, страх, гнеў, любоў – усё гэта формы перажывання чалавекам сваіх адносін да разнастайных аб'ектаў, яны называюцца пачуццямі ці эмоцыямі» [Крутецкий 1980, с. 186]. І прывядзём яшчэ адно выказванне гэтага даследчыка, якое асабліва наглядна выяўляе адметнасць меркаванняў вучонага адносна формаў эмацыянальных перажыванняў ад вышэй прыведзенага выказвання псіхолага А. У. Пятроўскага: «У залежнасці ад сілы і працягласці, устойлівасці эмоцый адрозніваюць іх асобныя віды, у прыватнасці, выдзяляюцца *настроі і афекты*» [Крутецкий 1980, с. 192], паколькі тут эмоцыі ўжо не ў адным радзе з афектамі. А ў адным з выдадзеных у апошні час псіхалагічным энцыклапедычным слоўніку адносна формаў працякання эмоцый падаецца наступная іх класіфікацыя: «Можна выдзеліць наступныя формы эмоцый: 1) прасцейшыя эмоцыі, якія надаюць пазітыўную ці негатыўную афарбоўку

адчуванням, што звязаны з задавальненнем арганічных патрэбнасцяў (напрыклад, у кіслародзе, вадзе, ежы); 2) эмацыянальныя рэакцыі, абумоўленыя сацыяльна (напрыклад, радасць ад сустрэчы з сябрам); 3) настроі; 4) афекты» [Свенцицкий 2011, с. 498].

І яшчэ адной праблемай псіхалагаў з'яўляецца адсутнасць адзінства ў выкарыстанні тэрмінаў у псіхалагічнай літаратуры рознымі даследчыкамі для абазначэння эмоцый і строга замацаванай за кожным тэрмінам дэфініцыі. У выніку нярэдка адзін тэрмін ужываецца замест другога ці без дыферэнцыяцыі паміж сабой.

Найбольш гэта датычыць выкарыстання тэрмінаў «эмоцыі» і «пачуцці», якія выступаюць як раўназначныя, што выяўляецца, напрыклад, у наступным азначэнні псіхалага: «Пачуццямі ці эмоцыямі называюць перажыванне чалавекам сваіх адносін да таго, што ён пазнае ці робіць, да другіх людзей і да самога сябе» [Крутецкий 1980, с. 186]. Дарэчы, самі псіхологі прызнаюць наяўнасць гэтага факта, пра што сведчаць іх выказванні тыпу: «У папулярнай літаратуры тэрміны пачуцці і эмоцыі нярэдка ўжываюцца як сінонімы» [Свенцицкий 2011, с. 477]. «Нярэдка словы «эмоцыя» і «пачуццё» ўжываюцца як сінонімы» [Петровский 2002, с. 321].

Праўда, нельга не заўважыць імкненне ў апошні час у псіхалогіі адрозніваць тэрміны «эмоцыі» і «пачуцці». Так узнікае «вузкае» значэнне тэрмінаў «эмоцыя» і «пачуццё» для іх адрознення: «У больш вузкім значэнні эмоцыя – гэта непасрэднае, кароткачасовае перажыванне якога-небудзь больш пастаяннага пачуцця» [Петровский 2002, с. 321], а «пачуцці (у вузкім значэнні гэтага слова) адлюстроўваюць адносіны чалавека да аб'екта яго ўстойлівых патрэбнасцяў, які замацаваны ў накіраванасці яго асобы» [Петровский 2002, с. 330-331].

У псіхалагічным слоўніку А. К. Свянціцкага зроблена спроба вызначыць асновы размежавання эмоцыі і пачуцця: «У айчынай псіхалогіі іх размяжоўваюць наступным чынам. Узнікненне эмоцый абумоўлена псіхасаматэчнымі механізмамі рэагавання арганізма на акаляючае асяроддзе, у той час як пачуцці з'яўляюцца прадуктам развіцця чалавечай асобы ў сацыяльных умовах пэўнай культуры» [Свенцицкий 2011, с. 478]. І ўсё ж прыходзіцца канстатаваць, што па-ранейшаму, незалежна ад імкнення размяжоўваць тэрміны «эмоцыі» і «пачуцці», яны ўжываюцца як раўназначныя, нярэдка выяўляючы рода-відавую сувязі, бо не знойдзена адзінства ў падыходах да іх дакладнага вызначэння і адрознення.

Наяўнасць розных асноў характэрна нават для азначэнняў адных і тых жа тэрмінаў, для чаго дастаткова параўнаць некалькі азначэнняў тэрміна «эмоцыі»:

«Эмоцыі (ад лац. *amoveo* – узрушаю, хвалюю) – асобны клас псіхалагічных працэсаў і станаў, звязаных з інстынктамі, патрэбнасцямі і матывамі, якія адлюстроўваюць у форме непасрэднага перажывання

(задавальнення, радасці, страху і пад.) значнасць уздзеяння на індывіда з'яў і сітуацый для ажыццяўлення яго жыццядзейнасці» [ПС, 1983, с. 411]. «Эмоцыі (ад лац. *emotio* – пачуццё) – псіхічны працэс імпульсіўнай рэгуляцыі паводзін, заснаваны на пачуццёвым адлюстраванні патрэбнаснай значнасці знешніх уздзеянняў, іх дабратворнасці ці шкоднасці для жыццядзейнасці індывіда» [Енікеев 2010, с. 513]. Эмоцыя – «гэта непасрэднае, часовае перажыванне якога-небудзь пастаяннага пачуцця. <...> Эмоцыяй называецца, напрыклад, не само пачуццё любові да музыкі як укаранелая асаблівасць чалавека, а стан асалоды, захаплення, які ён перажывае, адчувае, слухаючы на канцэрце добрую музыку ў цудоўным выкананні» [Петровский 2002, с. 321]. «Эмоцыі – гэта псіхічныя працэсы, станы, якія звязаны з патрэбнасцямі-матывамі-эгаітэнцыямі суб'екта і якія адлюстроўваюць у матрыцах-формах феномены дыферэнцыяльных перажыванняў, такіх, напрыклад, як радасць, захапленне, задавальненне, страх, боязь і т.п.» [ССП 1998, с. 750]. Як відаць, у выніку параўнання толькі некалькіх дэфініцый тэрмін «эмоцыі» вызначаецца як клас працэсаў і станаў, як псіхічны працэс, як перажыванне, як псіхічныя працэсы і станы.

Яшчэ больш разнастайна прадстаўлены зыходныя асновы да вызначэння тэрміна «пачуцці»: «Пачуцці – адна з формаў перажывання чалавекам сваіх адносін да рэчаіснасці, да ўсяго таго, што ён пазнае і робіць, што адбываецца вакол» [Дьяченко 1998, с. 327]. «Пачуцці – кароткачасовая, мімалётная ці працяглая, устойлівая пагружанасць чалавека ў пэўны эмацыянальны стан, да якога дабаўляюцца разнастайныя ментальныя, светапоглядныя кампаненты, якія істотна ўскладняюць усю гаму перажыванняў» [Бачинин 2010, с. 248]. «Пачуцці – эмацыянальныя адносіны чалавека да прадметаў і з'яў, якія маюць асобаснае значэнне паводле іх адпаведнасці ці неадпаведнасці базавым сацыяльным патрэбнасцям асобы» [Енікеев 2010, с. 509]. «Пачуцці (англ. *sentiments*) – устойлівыя эмацыянальныя адносіны чалавека да з'яў рэчаіснасці, якія адлюстроўваюць значэнне гэтых з'яў у сувязі з яго *патрэбнасцямі і матывамі*; вышэйшы прадукт развіцця эмацыянальных працэсаў у грамадскіх умовах» [БПС 2009, с. 735]. «Пачуцці – абумоўленыя патрэбнасцямі чалавека перажыванні яго адносін да іншых людзей, прадметаў, з'яў» [Свенцицкий 2011, с. 477].

Маюцца і іншыя прыклады неадрознення пры ўжыванні пэўных тэрмінаў. Так, напрыклад, афект называецца то як стан («Афект (ад лац. хваляванне, схільнасць) – кароткачасовы моцны эмацыянальны стан (гнеў, страх, жах, экстаз, радасць і інш.» [Дьяченко 1998, с. 25]), то як перажыванне («Афект (ад лац. *affectus* – душэўнае хваляванне, страсць) – моцнае і адносна кароткачасовае эмацыянальнае перажыванне, якое суправаджаецца рэзка выражанымі рухальнымі і вісцэральнымі праяўленнямі» [БПС 2009, с. 58]), то як узбуджэнне («Афект (ад лац. *affectus* – надзвычай моцнае, душэўнае хваляванне, узбуджэнне, страсны парыв) – кароткачасовае эмацыянальнае ўзбуджэнне, якое раптоўна ўзнікае, бурна нарастае і мае рэзка выражаныя знешнія праяўленні ў выглядзе слоў, экстазаў, дзеянняў і ўчынкаў» [Бачинин 2010, с. 36]).

Як можна бачыць толькі на прыкладах прыведзеных вышэй дэфініцый трох тэрмінаў – «эмоцыі», «пачуцці» і «афект», у псіхалогіі адсутнічае які-небудзь адзіны крытэрыі (выдзелена шляхам падкрэслівання – В.Л.) пры класіфікацыі і характарыстыцы вызначаных псіхалагічных перажыванняў чалавека.

У адрозненне ад вышэй аналізаваных класіфікацый, найбольш паслядоўнай выступае такая класіфікацыя, як падзел эмоцый на базавыя (асноўныя, базісныя, фундаментальныя), якім, як правіла, прыпісваецца статус універсальных псіхічных з'яў, і перыферычныя [гл.: Изард 2011; Нойманн 1998, с. 354-360; Римаан 1998, с. 13-14]. І гэта найперш звязана з тым, што адносна асноў вызначэння базавых эмоцый няма разыходжанняў. Так, базавымі эмоцыямі лічацца «прыроджаныя эмоцыі, на аснове якіх фарміруюцца больш складаныя, сацыяльна абумоўленыя эмацыянальныя якасці асобы» [Енікеев 2010, с. 21] і якія «аднолькава праяўляюцца ў прадстаўнікоў самых розных культур, што пражываюць на розных кантынентах» [Изард 2011, с. 31].

Але пры агульным прызнанні падзелу эмоцый на базавыя і перыферычныя, усё ж і тут агульнапрынятай класіфікацыі, напрыклад, базавых эмоцый не існуе, ці назіраецца разнабой у аднясенні як пэўных эмоцый да базавых, так і іх колькасці. Напрыклад, рускі псіхолаг М. І. Енікееў адзначае: «Звычайна да іх адносяцца эмоцыі радасці, смутку, здзіўлення, агіды, страху і гневу», ці аўтар выдзяляе ўсяго толькі 6 базавых эмоцый [Енікеев 2010, с. 21]. А вось амерыканскі псіхолаг К. Э. Изард да базавых, ці фундаментальных, паводле яго тэрміналогіі, адносіць эмоцыі цікавасці, радасці, здзіўлення, тугі, гневу, агіды, пагарды і страху, альбо ўсяго ім выдзяляецца ўжо 8 эмоцый. Акрамя таго, гэтую колькасць даследчык дапаўняе яшчэ дзвюма эмоцыямі пры наступнай умове: «Калі інтэрпрэтаваць як мімічныя праяўленні рухі вачэй і галавы, то да гэтага спіса можна дабавіць і эмоцыю сораму. А калі ў якасці экспрэсіўнага кампанента разглядаць таксама і пантамімічныя праяўленні, то да фундаментальных эмоцый можна аднесці і такую эмоцыю, як сорам (сарамяжлівасць)» [Изард 2011, с. 64].

У выніку такую колькасць базавых эмоцый (усяго 10) даследчык выдзяляе на аснове ім жа вызначаных пяці крытэрыяў:

1. Базавыя эмоцыі маюць выразныя і спецыфічныя нервовыя субстраты.
2. Базавая эмоцыя праяўляе сябе пры дапамозе выразнай і спецыфічнай канфігурацыі мышачных рухаў твару.
3. Базавая эмоцыя вядзе за сабой выразныя і спецыфічныя перажыванні, якія ўсведамляюцца чалавекам.
4. Базавыя эмоцыі ўзнікаюць у выніку эвалюцыйна-біялагічных працэсаў.

5. Базавая эмоцыя аказвае арганізацыйны і матывацыйны ўплыў на чалавека, служыць яго адаптацыі [Изард 2011, с. 63-64].

Увогуле, розныя даследчыкі выдзяляюць розную колькасць базавых эмоцый. Праўда, пры параўнанні рознай колькасці выдзеленых базавых эмоцый, паводле заўвагі псіхалінгвіста А. Ю. Мягковай, у розных псіхолагаў заўважаецца адзінства адносна толькі чатырох базавых эмоцый – гневу, тугі, радасці і страху [Мягкова 1990, с. 65-66].

Найменш дыскусійным сярод псіхолагаў адзначаецца пытанне аб прычынах і крыніцах узнікнення эмоцый. Да такіх аднадушна адносяцца ўздзеянні на чалавека акаляючай яго рэчаіснасці. Чалавек, пазнаючы акалячую яго рэчаіснасць, не толькі ўспрымае, запамінае, уяўляе яе, але і пэўным чынам адносіцца да розных фактаў жыцця, адчувае тыя ці іншыя эмоцыі. Іншымі словамі, успрыманне і разуменне чаго-небудзь, веданне пра што-небудзь у чалавека выступае ў адзінстве з яго асабістымі адносінамі да таго, што ён успрымае, разумее, ведае ці не ведае. Гэта азначае, што эмоцыі адлюстроўваюць эмацыянальны стан чалавека. Ці эмоцыя, як адзначае К. Э. Изард, – «гэта складаны феномен, які ўключае ў сябе нейрафізіялагічны, рухальна-экспрэсіўны і пачуцёвы кампанент» [Изард 2011, с. 69]. Разам з тым эмоцыі з'яўляюцца і псіхічным працэсам, які мае сваю дынаміку, ён працякае і змяняецца. На аснове гэтага псіхолаг А. В. Пятроўскі піша, ужываючы тэрмін «пачуцці», што яны выступаюць адной са спецыфічных формаў адлюстравання рэчаіснасці, паколькі пачуцці адлюстроўваюць «унутраныя адносіны, якія перажывае ў рознай форме чалавек, да таго, што адбываецца ў яго жыцці, што ён пазнае ці робіць» [Петровский 2002, с. 316].

Пытанні і заданні

1. Параўнайце азначэнні эмоцыі, пачуццё ў розных даведнікаў розных аўтараў і вызначце агульнае і адметнае.
2. Якія асновы групыкі эмоцый і пачуццяў у псіхалогіі.
3. Вашы адносіны да падзелу эмоцый на станоўчыя і адмоўныя?
4. Ваш адказ на папярэдняе пытанне падмацуйце прыкладам.
5. Назавіце крытэрыі вызначэння базавых эмоцый.

Літаратура

1. Бачинин, В.А. Психология. Энциклопедический словарь / В.А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2010. – 272 с.
2. Красных, В.В. Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 282 с.
3. Дьяченко, М.И. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Нар. асвета, 1996. – 399 с.
4. Еникеев, М.И. Психологический энциклопедический словарь / М.И. Еникеев. – М.: Проспект, 2010. – 560 с.
5. Залевская, А.А. Психолінгвістычныя даследаванні. Слово. Текст [Текст] Избр. труды // А.А. Залевская. Избранные труды. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
6. Залевская, А.А. Одна из актуальных проблем психолінгвістыкі / А.А. Залевская // Психология, лінгвістыка і междисциплинарные связи: Сб. науч. работ к 70-летию со дня

- рождения А.А. Леонтьева / Под ред. Т.В. Ахутиной, Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2008. – С. 105-125.
7. Изард, К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
8. Крутецкий, В.А. Психология: Учебник для уч-ся пед. училищ / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1980. – 352 с.
9. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики. 3-е изд. / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 285 с.
10. Леонтьев, А.Н. Мотивы, эмоции и личность / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл; Изд. центр «Академия», 2004. – С. 144-157.
11. Петровский, А.В. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский; 3-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 512 с.
12. Рима́н, Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии / Ф. Рима́н / Перев. с нем. Э.Л. Гушанского. – М.: Алетейа, 1998. – 336 с.
13. Свенцицкий, А.Л. Краткий психологический словарь / А.Л. Свенцицкий. – М.: Проспект, 2011. – 512 с.

Тэма 6. Вызначэнне і даследаванне эмоцый у лінгвістыцы

Пытанні для абмеркавання:

1. Зварот лінгвістаў да праблемы вывучэння лексікі для абазначэння эмоцый.
2. Валгаградская школа лінгвістыкі эмоцый.
3. Канцэптуалізацыя эмоцый і вывучэнне розных канцэптаў.
4. Эмацыйнасць як асобная кагнітыўная катэгорыя і яе рэпрэзентацыя ў фразеалогіі.

Усведамленне і вылучэнне чалавекам эмоцый і адчуванняў і іх разнастайнае моўнае абазначэнне, у адрозненне ад вывучэння эмацыйнага стану чалавека ў яго разнавіднасцях псіхологамі і адпаведных шматлікіх моўных адзінак лінгвістамі, вядома здаўна. Хаця, як адзначае Б. А. Ларын, вызначэнне эмоцый і іх дыферэнцыяцыя ў гісторыі чалавецтва ішлі вельмі складана і доўга, а адзіным «сведкам незлічоных намаганняў і розных шляхоў гэтай запаволенай дыферэнцыяцыі і адзіным бяспрэчным помнікам усіх дасягненняў на гэтым шляху розных народаў з'яўляецца мова» [Ларин 1977, с. 63]. Магчыма, гэты факт у пэўнай ступені тлумачыць і адносна позняе вывучэнне моўных сродкаў для абазначэння эмоцый і пачуццяў чалавека.

Толькі ў другой палове XX стагоддзя, пачынаючы з 60-х гг., лінгвісты скіроўваюць позіркі да эмоцый чалавека, праўда, найбольш у замежным мовазнаўстве, у прыватнасці, у рускім, аб'ектам вывучэння якога становіцца найперш лексікаграфічнае апісанне эмацыянальнай лексікі [гл., напрыклад: Апресян-Апресян 1993; Арутюнова 1997; Бабенко 1989; Иорданская 1970; Иорданская 1972]. Гэта тлумачыцца тым, што эмоцыі не выяўляюць магчымасцей іх непасрэднага назірання, у выніку чаго ўзнікае найбольшая цяжкасць для іх пераводу ў словы, дакладней, ствараецца найбольшая цяжкасць вызначыць лексікаграфічнае апісанне слова, якое абазначае тую ці іншую эмоцыю. Зварот да вывучэння эмацыянальнай лексікі абумоўлены ў большасці неабходнасцю рашэння адной з важных праблем лексікаграфічнай апрацоўкі лексічных адзінак, паколькі слову, што абазначае эмоцыю, амаль немагчыма даць прамое лексікаграфічнае тлумачэнне. У выніку, як зазначаюць В. Ю. Апресян і Ю. Д. Апресян, «у лінгвістыцы склаліся два падыходы да апісання эмоцый», што абазначаны пэўнымі словамі, – сэнсавы і метафарычны, і эматыўнасць разглядаецца як асобная кагнітыўная катэгорыя, якая рэалізуецца на розных – лексічным, граматычным, сінтаксічным і іншых – узроўнях мовы і маўлення [Апресян-Апресян 1993, с. 27].

Не ўдаючыся ў падрабязнасці і сутнасць лінгвістычных падыходаў такога апісання эмацыянальнай лексікі, адзначым, што эмоцыі – гэта неад'емная частка чалавека, яго жыцця, гэта адна з яго важнейшых характарыстык, а праз моўнае выражэнне эмоцый пазнаецца і сам чалавек як

моўная асоба, і народ як моўная супольнасць. Менавіта пра такую сувязь адзначае Ю. М. Каравулаў, калі піша: «Нельга пазнаць чалавека, не пазнаўшы яго мову» [Караулов 2003, с. 7].

У рускім мовазнаўстве асобным прадметам даследавання становіцца эмацыянальнае найменне як прэдыкатыўнае слова. У сваіх даследаваннях многія рускія лінгвісты, сярод якіх Л. М. Васільеў, В. С. Лысенка, С. Н. Радзьева, Н. І. Шапілава, А. Н. Шрам і інш., паводле заўвагі М. А. Буракова, «імякнуща апісваць механізм выражэння эмоцыі як элемент моўнай семантыкі» ў адрозненне ад іх папярэднікаў, якія «займаліся галоўным чынам выяўленнем прадметных асацыяцый, якія ляжаць у аснове намінацый любой эмоцыі» [Буряков 1979, с. 47]. Сёння лінгвісты аргументавана даводзяць аб спецыфічным кампаненце семантыкі слова – эмацыянальным, які, як адзначае В. І. Шахоўскі, з’яўляецца «вынікам адлюстравання эмоцый у слове ў працэсе іх вербалізацыі і семантызацыі» [Шаховский 1990, с. 30].

У беларускім мовазнаўстве вывучэнне лексічных сродкаў для абазначэння эмоцый і пачуццяў чакае яшчэ сваіх даследчыкаў. На сёння пакладзены толькі пачатак вывучэння эмацыянальнага кампанента слоў, у прыватнасці, патрэбна назваць найперш дысертацыйнае даследаванне А. В. Доўгаль, у якім аўтар аналізуе спосабы адлюстравання эмоцый у семантычнай структуры слова [Доўгаль 2005; Доўгаль 2006]. А яшчэ гэта вывучэнне праходзіць у русле даследавання праблемы канататыўнай семантыкі слова і яе складнікаў у мове і маўленні [Лобань 2011].

У канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. вывучэнне эмоцый адносіцца ўжо да прыярытэтных даследаванняў сучаснай антрапацэнтрычнай лінгвістыкі. Як адзначае рускі даследчык В. І. Шахоўскі, заснавальнік Валгаградскай школы лінгвістыкі эмоцый, які адным з першых абараніў доктарскую дысертацыю па гэтай праблеме, «з таго часу, як пачалі зараджацца контуры новай лінгвістычнай парадыгмы – гуманістычнай з асаблівай увагай да творцы, носбіта і карыстальніка мовай, да яго псіхалогіі, лінгвісты ўжо не маглі абысці сферу эмоцый як самы чалавечы фактар у мове» [Шаховский 1995, с. 3].

Найбольш выніковым навуковае даследаванне моўных сродкаў абазначэння эмоцый адзначаецца зноў жа ў рускім мовазнаўстве, дзе ў кагнітыўных і лінгвакультуралагічных працах даследчыкаў былі выдзелены асобна ці ў спалучэнні з іншымі такія канцэпты, як эмоцыя сораму [Арутюнова 1997], страху [Апресян-Апресян 1993], страху і тугі [Волостных 2007], гневу і злосці [Крылов 2007; Никишина 2008], шчасця [Воркачев 2004; Михайленко 2006], любові [Данькова 2000; Воркачев 2007; Кузнецова 2007], няшчасця ў апазіцыі са шчасцем [Русаква 2007] і няшчасця разам з горам і бядой [Мальцева 2009], страсці [Валиулина 2006] і інш. Праўда, матэрыялам для даследавання, як правіла, ва ўсіх працах служаць лексічныя

сродкі для абазначэння пэўных эмоцый, якія зафіксаваны ў лексікаграфічных даведніках ці ў рознага тыпу тэкстах, сярод якіх найбольш скарыстаны тэксты мастацкай літаратуры [гл., напрыклад: Бабенко 1989; Васильев 1971; Шаховский 1987, 1988]. Зварот вучоных пераважна да лексікалізаваных канцэптаў тлумачыцца, на думку аднаго з даследчыкаў эмацыянальных канцэптаў, «характарам карэляцыі паняццяў, ідэй і знакаў, што іх афармляюць» [Красавский 2008, с. 45].

Шэраг работ прысвечаны пытанням канцэптуалізацыі эмоцый у розных мовах, пры гэтым досыць актыўна даследаванні прысвячаюцца кантрасціўна-супастаўляльнаму вывучэнню эмацыянальных канцэптасфер [гл., напрыклад: Воркачев 1995, 2003; Дорофеева 2002; Стефанский 2009; Погосова 2007 і інш.]. Але асноўным аб'ектам вывучэння па-ранейшаму абіраюцца лексічныя сродкі намінацыі эмоцый, як, напрыклад, у рабоце К. А. Пагосавай, прысвечанай кантрасціўна-супастаўляльнаму вывучэнню канцэптаў эмоцый на матэрыяле лексем англійскай і рускай моўных карцін свету [Погосова 2007], ці ў доктарскай дысертацыйнай рабоце Я. Я. Сцяфанскага, дзе асвятляецца праблема канцэптуалізацыі негатыўных эмоцый у міфалагічнай і сучаснай моўнай свядомасці на матэрыяле эмацыянальнай лексікі рускай, польскай і чэшскай моў з улікам яе функцыянавання ў тэкстах [Стефанский 2009].

Зрэдку побач з лексічнымі адзінкамі часткова задзейнічаны фразеалагічныя, як, напрыклад, у грунтоўнай працы М. А. Красаўскага, дзе аўтар вывучае ў кантрасціўным плане эмацыянальныя канцэпты ў нямецкай і рускай лінгвакультурах [Красавский 2008].

Такім чынам, эмоцыі не толькі перажываюцца, але і маніфестуюцца мовай, дэманструюцца свядома, імітуюцца, правацыруюцца тымі, хто гаворыць. З гэтай мэтай яны канцэптуалізуюцца, вербалізуюцца і семантызуюцца мовай і ў мове, што і дазваляе і выражаць іх, і гаварыць аб іх. А паколькі мова выступае інструментам канцэптуалізацыі і спосабам фіксацыі вынікаў гэтага працэсу, то дзякуючы працэсам катэгарызацыі як праламленню ўяўленняў пра з'явы ўнутранага свету ў семантычнай структуры моўных адзінак кожнай мовы асобную групу яе адзінак складаюць тыя, што абазначаюць эмоцыі і пачуцці чалавека, які ў сваёй моўнай практыцы вызначыў амаль кожную эмоцыю, даў ёй характарыстыку і ацэнку, тым самым перадаў свой вопыт і веды наступнікам, якія прадаўжалі ў моўных адзінках адлюстроўваць, удакладняць, выяўляць істотнае ў сваім эмацыянальным жыцці.

Нацыянальны склад жыцця, парадак свету, што створаны і існуе ў калектыўнай свядомасці, немагчыма ўявіць без разгалінаванай сістэмы ацэнак усяму, што існуе, без адлюстраваных у мове каштоўнасных арыенціраў. Найбольшую ролю як сродку ацэнкі, вызначэння каштоўнасці ў свядомасці пэўнага этнасу адыгрываюць фразеалагізмы, якія не толькі і нават

не столькі называюць, колькі характарызуюць тое, што называюць, выражаюць адносіны, ацэньваюць і пад. Так, дзякуючы фразеалагізмам, якія складаюць фразеасемантычнае поле 'эмоцыі і пачуцці', па-першае, вербалізуецца пэўная эмоцыя, перадаецца стан чалавека пры гэтым, яго характарыстыка, прыкметы і інш.; па-другое, адлюстроўваецца эмацыянальны вопыт таго ці іншага носьбіта гэтых адзінак, увогуле соцыуму, цэлага народа, ацэнна катэгарызуецца, канцэптуалізуецца акаляючы свет. А менавіта ацэнка на эмацыянальным і каштоўным узроўнях завяршае працэс адлюстравання свядомасцю чалавека, канчаткова пераўтвараючы свет аб'ектыўны ў свет адлюстраваны.

У сучаснай лінгвістыцы эмацыянальнасць разглядаецца як асобная кагнітыўная катэгорыя, якая рэалізуецца на розных узроўнях мовы і маўлення, напрыклад, на лексічным, граматычным, сінтаксічным. Аднак, паводле заўваг многіх даследчыкаў (Л. І. Райзензона, Ю. Ю. Аваліані, М. А. Красаўскага, Д. А. Дабравольскага, Ю. М. Каравулава і інш.), менавіта фразеалагічны ўзровень мовы найперш і ў значнай ступені характарызуецца накіраванасцю на выражэнне эмоцый, пачуццяў і псіхалагічнага стану чалавека.

Акрамя таго, сярод усіх адзінак мовы найбольш «культураноснымі» даследчыкі лічаць менавіта фразеалагічныя адзінкі, характэрнай рысай якіх як знакаў другой намінацыі, як знакаў культуры з'яўляецца іх вобразна-сітуацыйная матываванасць, непасрэдна звязаная са светапоглядам народа, з культурай народа, з яго ўяўленнямі, звычаямі, старажытнымі абрадамі, традыцыямі, з вобразам мыслення і асаблівасцямі паводзін.

Фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы адыгрываюць выключную ролю ў канцэптуалізацыі і катэгарызацыі з'яў свету чалавека. Яны выступаюць адметнымі кагнітыўна-семіятычнымі адзінкамі мовы, з'яўляюцца вербальным вынікам пазнання і ўспрымання свету, і разам з тым аперацыйнымі адзінкамі, у моўнай прасторы якіх у сціслай форме зафіксаваны вопыт папярэдніх пакаленняў, у тым ліку і адносна эмацыянальнага стану чалавека. Фразеалагізмы з'яўляюцца не толькі адзінкамі мовы, але і адзінкамі культуры, бо яны фіксуюць і захоўваюць веды, суадносныя з прадметнай галіной культуры, з аднаго боку, і дазваляюць выявіць унутраныя сродкі і спосабы, якія «надаюць фразеалагізмам здольнасць да культурнай рэфэрэнцыі і тым самым – да адлюстравання ў іх знакавай форме рыс культуры, характэрных для той ці іншай моўнай супольнасці» [Телія 1996, с. 23]. Пры гэтым культурна-нацыянальная спецыфіка фразеалагічнага фонду мовы праяўляецца больш выразна, чым спецыфіка слоўнікавага фонду, бо ў вобразах, што ляжаць у аснове фразеалагізмаў, адлюстравана светабачанне і светаразуменне пэўнага народа, а «адбор вобразаў і іх моўнае абазначванне – гэта вынік культурнай інтэрпрэтацыі саміх фрагментаў рэчаіснасці з мэтай выразіць адносіны да іх –

каштоўнасця ці эмацыянальна значныя» [Телия 1996, с. 82]. Асаблівую важнасць набывае той факт, што праяўленне эмоцый і пачуццяў суправаджаецца ацэнкай. Выбар фразеалагізмаў як аб'екта даследавання абумоўлены і тым, што «фразеалагізмы заўсёды больш багатыя па вобразна-матывацыйнай аснове, чым словы, яны ўяўляюць сабой свайго роду мікратэксты, якія звычайна ўтрымліваюць у сабе імпліцытна ці экспліцытна ўсе віды мадальнасці, характэрныя для прапазіцыянальных знакаў, і па гэтаму выступаюць як тэкст у тэксце, а акрамя таго – яны, як агульнае правіла, маюць рэферэнцыю да прадметнай вобласці культуры» [Телия 2004, с. 677]. Вось чаму ў фразеалагізмах, у больш выражанай форме, чым у словах, закладзена станоўчая або адмоўная ацэначнасць, выражаецца ўхвальная або няўхвальная характарыстыка, захоўваюцца каштоўнасна-ўстанавачныя характарыстыкі і арыенціры.

І яшчэ адна перавага ці адрозненне фразеалагічных адзінак ад лексічных заключаецца ў тым, што ў кожнай канкрэтнай мове фразеалагізмы называюць, у адрозненне ад лексікі, толькі асобныя, актуальныя для чалавека і яго жыццядзейнасці фрагменты свету, пры гэтым тое, што актуальна для аднаго народа, можа быць неактуальным для другога. Менавіта па гэтай прычыне фразеалагічная карціна свету, спецыфічная для кожнай канкрэтнай мовы, носіць фрагментарны характар: не кожная з'ява ці дзеянне акаляючага свету атрымлівае выражэнне ў мове ў выглядзе фразеалагічных адзінак.

Зразумелым становіцца, чаму ў апошні час у якасці аб'екта вывучэння ўсё часцей выступаюць фразеалагічныя адзінкі «як самастойныя духоўныя каштоўнасці» (В. Л. Архангельскі). Пры гэтым аб'ектам вывучэння становяцца фразеалагічныя адзінкі як адной пэўнай мовы, напрыклад, рускай [Воркачев 2004], англійскай [Шаховский 1988; Заячкова 2008; Силинская 2008], нямецкай [Архипкина 2007], так дзвюх і болей, напрыклад, рускай і англійскай [Арсентьева 1989, 1993; Дорофеева 2002], рускай і іспанскай [Воркачев 1995], рускай і французскай [Городецкая 2007], рускай і балгарскай [Дапчева 2006], рускай і нямецкай [Райхштейн 1980], нямецкай, англійскай і нідэрландскай [Добровольский 1990], англійскай, нямецкай і шведскай [Федуленкова 2006], рускай, татарскай і таджыкскай [Сакаева 2008], татарскай, турэцкай і англійскай моў [Санлыер 2008] і інш.

Антрапалагічны падыход да даследавання фразеалагізмаў як моўных феноменаў становіцца ў цэнтры ўвагі такога сучаснага кірунку мовазнаўства, як лінгвакультуралогія, асноўнай адзінкай якой з'яўляецца канцэпт, «і гэта, перш за ўсё, вербалізаваны культурны сэнс. Ён ... з'яўляецца *лінгвакультурным* канцэптам (лінгваканцэптам) – семантычнай адзінкай «мовы» культуры, план выражэння якой прадстаўляе ў сваю чаргу двухбаковы моўны знак» [Воркачев 2005, с. 76]. А неабходнасць вывучэння эмацыянальных канцэптаў абумоўлена іх значнасцю і каштоўнасцю для

стварэння эмацыянальнай карціны свету, якая «малюецца» з дапамогай канцэпту як «згустку культуры ў сьвядомасці чалавека» (Ю. С. Сцяпанаў).

Паказальна і тое, што ў многіх працах лінгвістаў-кагнітолагаў ставіцца акцэнт на этнакультуралагічнай іпастасі «гаворачага чалавека», у прыватнасці, можна назваць найперш такіх расійскіх даследчыкаў, як С. Р. Варкачоў [Воркачев 2001] і А. П. Бабушкін [Бабушкин 1996].

Вывучэнне псіхічных перажыванняў з лінгвакультуралагічных і лінгвакагнітыўных пазіцый неабходна і па той прычыне, што становіцца магчымым выяўленне асаблівасцей арганізацыі і функцыянавання этнічнай і індывідуальнай моўнай сьвядомасці, самага ментальнага свету членаў пэўнага моўнага калектыву, бо «фразеалагічныя адзінкі, калі яны захоўваюць «памяць» аб асновах іх культурна-значнай інтэрпрэтацыі – эталонах і стэрэатыпах нацыянальнай культуры, самі становяцца экспанентамі культурных знакаў» [Телия 1993, с. 308].

З улікам таго, што, з аднаго боку, ва ўсіх мовах маюцца абазначэнні эмоцый і пачуццяў і за кожным з іх стаяць існуючыя ў пэўнай моўнай супольнасці ўяўленні пра характар пэўнай эмоцыі, яе месца сярод іншых эмоцый, пра прычыны, што іх выклікаюць, і наступствы, якія бываюць у выніку іх дзеяння, і інш.; з другога боку, у розных мовах эмоцыі і пачуцці ў рознай ступені вербалізаваны (гл., напрыклад, даследаванні асобных аўтараў [Голованивская 1997; Городникова 1985] і многіх іншых), актуальным і неабходным становіцца вызначэнне і вывучэнне эмацыянальных фразеалагізмаў кожнай мовы, у нашым выпадку вызначэнне і вывучэнне фразеалагічных адзінак, якія абазначаюць, характарызуюць, ацэньваюць эмоцыі і пачуцці чалавека і складаюць дастаткова прадуктыўны пласт у беларускай фразеалаогіі, а таксама катэгарызацыю і канцэптуалізацыю эмоцый у фразеалагічнай карціне свету для ўстанаўлення эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў.

Гэта тым больш актуальна, паколькі фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы для абазначэння эмоцый і пачуццяў да апошняга часу не былі аб'ектам увагі беларускіх даследчыкаў, акрамя асобных артыкулаў і манаграфіі В.А. Ляшчынскай, што і абумовіла зварот да вызначэння і выдзялення эмацыянальных канцэптаў, якія рэпрэзентаваны ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы і прадстаўляюць адну з найбольш важных і значных частак карціны свету беларусаў – фразеалагічную эмацыянальную канцэптасферу народа.

Пытанні і заданні

1. Назавіце прычыны звароту лінгвістаў да вывучэння лексічнай абазначанасці эмоцый.
2. Хто з'яўляецца родапачынальнікам лінгвістыкі эмоцый у фразеалаогіі?
3. Як разумееце сутнасць канцэптуалізацыі эмоцый?
4. Раскрыйце сутнасць і змест фразеалагічнай эмацыянальнай канцэптасферы.

Літаратура

1. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
2. Буряков, М.А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения / М.А. Буряков // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 47-59.
3. Голованивская, М.К. Французский менталитет с точки зрения носителей русского языка (контрастивный анализ лексических групп со значением «высшие силы и абсолюты», «органы наивной анатомии», «основные мыслительные категории», «базовые эмоции») [Текст] / М.К. Голованивская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 281 с.
4. Городникова, М.Д. Эмотивные явления в речевой коммуникации (текст лекций) / М.Д. Городникова. – М.: Изд-во МГПИИЯ им. М. Горького, 1985. – 70 с.
5. Иорданская, Л.Н. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувств / Л.Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 13. – М.: МГПИИЯ, 1970. – С. 3-26.
6. Иорданская, Л.Н. Лексикографическое описание русских выражений, обозначающих физические симптомы чувств / Л.Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 16. – М.: МГПИИЯ, 1972. – С. 3-21.
7. Красавский, Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: [монография] [Текст] / Н.А. Красавский. – М.: Гнозис, 2008. – 374 с.
8. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ. 2012. – 246 с.
9. Шаховский, В.И. Эмоции: Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология / В.И. Шаховский. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 128 с.
10. Шаховский, В.И. Лингвистика эмоций / В.И. Шаховский // Язык и эмоции: сб. науч. трудов. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 3-15.
11. Шаховский, В.И. Что такое лингвистика эмоций / В.И. Шаховский // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. Тверская гос. с.-х. академия. – 2008. – № 1. – № 12. – С. 22-30.

Тэма 7. Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў

Пытанні для абмеркавання

1. Лінгвакультуралагічны падыход да вызначэння фразеалагічных эмацыянальных канцэптаў.
2. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера.
3. Фразеалагічны канцэпт *'эмоцыя-пачуццё'*

1. Лінгвакультуралагічны падыход да вызначэння фразеалагічных эмацыянальных канцэптаў

Пад канцэптам разумеецца нейкая ідэя, фрагмент чалавечай культуры, які «жыве» ў свядомасці як цэлых народаў, асобных этнасаў, так і асобных сацыяльных груп і нават канкрэтных прадстаўнікоў пэўнага народа. Канцэпт вербалізуецца і становіцца часткай семантычнай прасторы мовы, атрымліваючы для свайго выражэння сістэму моўных знакаў. У той жа час вербалізаваны канцэпт па меры пагрузэння ў культурную прастору пэўнага народа набывае як кагнітыўны элемент дадатковыя другасныя прыкметы – вобраз і ацэнку. І менавіта лінгвакультуралагічны падыход разглядае канцэпт у межах праблемы «мова-свядомасць-культура», з пункту гледжання яго месца ў сістэме каштоўнасцей, функцый у жыцці чалавека, этымалогіі, гісторыі, тых асацыяцый, якія ён выклікае. Канцэпт выступае як пасрэднік, які ажыццяўляе ўзаемадзеянне паміж чалавекам і культурай, і гэты працэс асэнсоўваецца па-рознаму.

З прычыны таго, што любыя канцэпты як ментальныя ўтварэнні могуць існаваць толькі ў форме іх сукупнасцей, аперыруем паняццем канцэптасферы, паводле вызначэння Д. С. Ліхачова, як сукупнасці канцэптаў [Лихачев 1997]. Канцэптасфера кожнага народа складваецца з цэлага шэрагу ўніверсальных канцэптаў, разам з тым у кожнага народа яны дапаўняюцца этнаспецыфічнымі кампанентамі, якія ўвогуле складаюць аснову нацыянальнага светапогляду. Чым багацейшая культура народа, яго фальклор, літаратура, навука, паводле выказвання заснавальніка важнейшага паняцця, тым багацейшая канцэптасфера народа. Канцэптасфера – сфера мысліцельных вобразаў, адзінак універсальнага прадметнага кода, якія прадстаўляюць сабой структураванне ведаў людзей, іх інфармацыйную базу, а семантычная прастора мовы – частка канцэптасферы, якая атрымала выражэнне (вербалізацыю, аб'ектывацыю) у сістэме моўных знакаў – слоў, фразеалагічных, сінтаксічных структур – і ўтворана значэннямі моўных адзінак. Ці канцэптасфера, як адзначаюць З. Д. Папова і І. А. Сцярнін, – «упарадкаваная сукупнасць канцэптаў народа, інфармацыйная база мыслення» [Попова-Стернин 2007, с. 36].

Апора на абраныя намі, але такія неаднародныя ў тыпалагічных адносінах моўны матэрыял як фразеалагізмы дазваляе рэканструяваць народнае ўяўленне аб сутнасці канцэптаў унутранага свету чалавека, паказаць характэрнае ва ўсведамленні гэтых канцэптаў у беларускай культуры і

даказаць, што фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы знаходзяцца ў дыстрыбутыўных адносінах, рэпрэзентуючы «свае» аддзелы культурных канцэптаў, задаючы ім розную глыбіню, якая непасрэдна залежыць ад значнасці эмоцый і пачуццяў у жыцці беларусаў.

Сукупнасць мноства фразеалагічна вербалізаваных эмацыянальных канцэптаў, што знаходзяцца ў складаных структурна-сэнсавых і функцыянальных адносінах і ўключаюць у сябе паняццыйны, вобразны і каштоўнасны кампаненты, складаюць фразеалагічную канцэптасферу эмоцый.

А як вядома, вытокамі, крыніцай канцэптуалізацыі, як правіла, з'яўляецца тое, што найбольш актуальнае, важнае як для асобнага чалавека, так і для ўсяго грамадства ў пэўны час. На матэрыяле фразеалагічных адзінак з агульным значэннем 'эмоцыі і пачуцці' вызначым, якія эмоцыі і пачуцці найбольш рэлевантныя, якія менш значныя для беларусаў праз вызначэнне фразеалагічных канцэптаў эмоцый і пачуццяў, як канцэптуалізуюцца ўвогуле эмоцыі і пачуцці і якія асноўныя шляхі і спосабы канцэптуалізацыі і катэгарызацыі іх відаў і разнавіднасцей.

Сфера ўнутранага свету чалавека, звязаная з эмоцыямі і пачуццямі, вызначаецца шматкампанентнасцю, здольнасцю структуравацца ў мове ў семантычную прастору. Фрагментамі гэтай сферы з'яўляюцца асобныя эмоцыі.

Аналіз фразеалагізмаў, дакладней іх дэфініцый, падчас складання эмпірычнай базы даследавання паказвае, што фразеалагічныя эмацыянальныя канцэпты ў беларускай лінгвакультуры суадносяцца са шматлікімі відамі эмоцый і пачуццяў, з якіх выдзяляюцца абурэнне, гнеў, гора-бяда, задавальненне, зайздрасць, здзіўленне, злосць, любоў, незадавальненне, нянавісць, радасць, раздражненне, сорам, смутак, страх, трывога, шчасце.

3. Фразеалагічны канцэпт 'эмоцыя і пачуццё'

Як вядома, у псіхалогіі няма адзінства ў выкарыстанні і вызначэнні тэрмінаў адносна паняццяў «эмоцыя» і «пачуццё», нярэдка гэта ўзаемазамяняльныя ці сінанімічныя тэрміны, у другіх выпадках яны адрозніваюцца. Так, у адным з псіхалагічных слоўнікаў пачуцці вызначаюцца як «адна з формаў перажывання чалавекам сваіх адносін да рэчаіснасці, да ўсяго таго, што ён пазнае і робіць, што адбываецца вакол», а эмоцыі – гэта «форма непасрэднага адлюстравання аб'ектаў, з'яў, сітуацый у іх сэнсавай значнасці для арганізма, асобы».

Прыблізна тое ж назіраецца і ў лінгвістыцы. Так, паводле тлумачальных слоўнікаў беларускай і рускай моў, эмоцыя – 'пачуццё, перажыванне чалавека' [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 465; СРЯ 1984б, с. 760], ці паняцце «эмоцыя» тлумачальны слоўнік вызначае праз паняцце «пачуццё». Праўда, паняцце «пачуццё» мае адметную дэфініцыю ад паняцця «эмоцыя» і пры гэтым агульную для лексікаграфічных крыніц беларускай і рускай моў:

‘здольнасць адчуваць, успрымаць з’явы аб’ектыўнай рэальнасці’ [ТСБМ, т. 4, с. 142; СРЯ 1984б, с. 689]. Акрамя таго, за рускай лексемай *чувство* (бел. эквівалент *пачуццё*) у тлумачальным слоўніку рускай мовы яшчэ замацавана некалькі значэнняў: ‘стан, у якім чалавек здольны ўсведамляць акаляючую рэчаіснасць’; ‘псіхафізічнае адчуванне, якое зведвае чалавек’; ‘унутраны псіхічны стан чалавека, яго душэўныя перажыванні’; ‘здольнасць перажываць, адклікацца душой на жыццёвыя ўражанні’; ‘здольнасць успрымаць, усведамляць што-н. на аснове сваіх адчуванняў, уражанняў’ і ‘каханне, якое адчувае хто-н. да каго-н.’ [СРЯ 1984б, с. 689].

Што датычыць фразеалагізмаў, якія рэпрэзентуюць канцэпт ‘эмоцыя і пачуццё’, то ў выніку аналізу іх дэфініцый адзначаецца толькі эмасема ‘пачуццё’, і няма ніводнай ФА, дзе сустрэлася б эмасема ‘эмоцыя’, што, відавочна, тлумачыцца іншамойным паходжаннем апошняй: «эмоцыя (фр. *emotion*, ад лац. *emovere* = хваляваць) – душэўныя перажыванні, пачуцці, хвалаванні (напр. э. радасць, э. страху)» [Булыка 1999б, с. 702].

Аднак, акрамя агульнага родавага абазначэння ‘пачуццё’, нярэдка выкарыстоўваюцца іншыя кваліфікатары родавага паняцця «эмоцыі і пачуцці», якія абазначаны намі адпаведна як эмасемы ‘настрой’, ‘стан’, ‘хваляванне’, ‘перажыванне’ і ‘нервы’, і служаць для адлюстравання агульнага паняцця ўнутранага эмацыянальнага стану без выдзялення і ўдакладнення пра канкрэтную эмоцыю.

Эмоцыя ці пачуццё чалавека, яго эмацыянальны стан – гэта адметнасць ад звычайнага спакойнага і роўнага псіхічнага стану, ці раўнавагі, гэта «рэакцыі чалавека ... на ўздзеянне ўнутранага і знешняга раздражняльнікаў...» [СЭС 1981, с. 1562].

Без дыферэнцыяцыі на пэўныя эмоцыі эмацыяны стан пазнаецца чалавекам, яму ён дае найменне, дзякуючы чаму чалавек можа абменьвацца з другімі для выражэння, канстатацыі свайго эмацыянальнага стану ці называць і характарызаваць эмацыяны стан другога.

Яшчэ адна заўвага датычыць колькасных дадзеных зафіксаваных у беларускай літаратурнай мове фразеалагічных адзінак, што рэпрэзентуюць канцэпт ‘эмоцыя і пачуццё’: усяго выдзелена больш за 50 фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы, дэфініцыі якіх утрымліваюць вышэй пералічаныя эмасемы.

З усёй колькасці выдзяляюцца адзінкавыя, якія служаць найперш фразеалагічным найменнем эмоцыі. Гэта назоўнікавыя фразеалагічныя адзінкі *псаванне нерваў* ‘моцнае хваляванне, нерваванне’ і *шостае пачуццё* ‘здольнасць інтуітыўна ўспрымаць, прадбачыць, угадваць што-н.’

Паводле вызначаных лексікаграфічных дэфініцый асобную невялікую групу складаюць фразеалагічныя адзінкі, якія аб’яднаны агульным значэннем ‘хто-небудзь ахоплены парывам пачуццяў’: *душа кіпіць* ‘хто-н. ахоплены парывам пачуццяў, адчувае моцнае хваляванне’; *кідае /кінула ў жар* ‘хто-н. даходзіць да моцнага хвалявання, да вельмі ўзрушанага стану’; *кроў гарыць у жылах* ‘хто-н. ахоплены парывам пачуццяў, адчувае моцнае хваляванне, захапленне і пад.’; *кроў закіпела* ‘хто-н. стаў вельмі ўзбуджаны,

усхваляваны, ахоплены парывам пачуццяў»; *кроў іграе* 'хто-н. ахоплены парывам пачуццяў, вельмі ўзбуджаны'; *кроў кіпіць /кіпела* 'хто-н. ахоплены парывам пачуццяў, вельмі ўзбуджаны, усхваляваны і пад.'; *нутро гарыць* 'хто-н. вельмі ўсхваляваны, узбуджаны'; *на душы* 'хто-н. адчувае той ці іншы душэўны стан'; *на сэрцы* 'хто-н. адчувае той ці іншы душэўны стан'.

Як відаць, большасць пералічаных адзінак аб'яднаны агульным кампанентам *кроў* як найменнем матэрыяльнага складніка чалавека, носьбіта моцных пачуццяў, высокага ўзроўню жыццёвых сіл і энергіі і самага гарачага, што ёсць у чалавека. Толькі ў асобных фразеалагічных адзінках органам рэагавання ці выражэння эмоцыі выступаюць *нутро* (лексема *нутро* абазначае 'ўнутраныя органы чалавека або жывёлы' [ТСБМ, т. 3, 419]), *душа* як вядомы для наіўна-моўнага ўяўлення «загадчык» унутранага свету, жыцця чалавека, паводле вобразнага вызначэння А. Д. Шмялёва [Шмелев 2002б, с. 303], і *сэрца* як цэнтр эмоцыі і пачуццяў.

Акрамя таго, амаль усе фразеалагічныя адзінкі названай групы аб'яднаны адным вобразам – вобразам агню, на якім *кроў* ці *нутро гарыць*, *кроў* ці *душа кіпіць*, *кроў закіпела*, *іграе*, альбо жару, які ахоплівае ўсяго чалавека, і такім чынам перадаючы ўяўленне пра пачуццёвае ўзрушэнне. І такія вобразы перадаюць уяўленне чалавека пра яго эмацыянальны стан, пры гэтым не як адзінкавае ўяўленне, а як тыповае, стэрэатыпнае ўсведамленне моўнай супольнасці людзей. Пры гэтым заўважым, што ў прыведзеных вышэй фразеалагічных адзінках эмоцыя ці пачуццё не канкрэтызуецца, не дыферэнцыруецца, наадварот, можна адзначыць толькі патэрны розных пачуццяў, пра што сведчыць форма множнага ліку назоўніка ў іх дэфініцыі, ці адзначыць поліафектыўнасць. А таму такія фразеалагічныя адзінкі не нясуць адмоўнай ацэнкі, яны па сутнасці служаць канстатацыі такога стану і выступаюць сродкамі яго абазначэння і адлюстравання, вобразнага прадстаўлення і станоўчай ацэнкі, дакладней, нулявой.

Да названых вышэй прымыкае фразеалагічная адзінка *вялікае сэрца* 'хто-н. здольны на моцнае і шчырае пачуццё', дзе *сэрца* выступае адначасова органам пачуццяў і органам кровавароту, ці сумяшчае дзве разнародныя функцыі, а наяўнасць азначальнага кампанента *вялікае* яшчэ больш падкрэслівае не проста станоўчую, а высокую ступень дадатнай ацэнкі пры базначэнні чалавека і яго характарыстыкі.

Найбольшую колькасць сярод усіх фразеалагічных адзінак, што рэпрэзентуюць канцэпт 'эмоцыя і пачуццё', складаюць дзеяслоўныя фразеалагізмы, якія пабудаваны на аснове адметных метафарычных мадэляў і па-рознаму называюць прычыны і спосабы вывядзення з раўнавагі, пераход ад раўнавагі да эмацыянальнага стану, яго працяканне, ступень інтэнсіўнасці праяўлення і магчымасць пераадолення, шляхі маскіроўкі і іншыя важныя з пункту гледжання чалавека паказчыкі і ўласцівасці яго эмацыянальнага стану.

Калі прыняць да ўвагі пэўную паслядоўнасць – ад прычыны да выражэння, ад раўнавагі да эмацыянальнага стану, а яшчэ ўлічыць колькасны

паказчык, то першую мікрагрупу сярод дзеяслоўных фразеалагічных адзінак складаюць тыя, што аб'ядноўваюцца агульным значэннем 'як вывесці з раўнавагі' і ўтвораны ў асноўным паводле метафарычнай мадэлі 'эмоцыя – дзеянне, накіраванае супраць каго-небудзь'. Да такіх адносяцца: *біць пад дых; выбіваць глебу /грунт з-пад ног; выбіваць з сядла; кранаць сэрца; падліваць масла ў агонь; падліваць смалы ў агонь; папсаваць /патрапаць нервы; парваць нервы; псаваць /трапаць нервы; растузаць нервы; пераварочваць <усё> нутро; пераварочваць <ую> душу* і *плеш пераядаць /перагрызаць*.

Асноўным кампанентам усіх фразеалагічных адзінак з'яўляецца дзеяслоўны, які называе пэўнае дзеянне, што выконвае адзін чалавек у адносінах да другога, але амаль ва ўсіх выпадках гэтае дзеянне не стваральнае, а разрушальнае, супрацьпраўнае. А другім найбольш важным кампанентам-складнікам выступае ў большасці выпадкаў найменне пэўнага органа чалавека, ці саматызм, ці пэўнае месца на целе чалавека: *сэрца, нервы, нутро і душа*, якія ў найўна-моўным уяўленні ўспрымаюцца як свайго роду невядомыя органы, лакалізаваныя дзесьці ўнутры, а таму яны і «спецыялізуюцца» на эмоцыях як з'явах унутранага свету чалавека. Так, для *душы, сэрца і нутра* важным з'яўляецца не толькі іх цэнтральнае месцазнаходжанне, але і становішча, таму *пераварочваць* душу, ды яшчэ *ую*, як і *кранаць сэрца, пераварочваць нутро*, – гэта парушаць звычайна іх становішча, недатыкальнасць гэтых органаў, а паводле асацыятыўных сувязей – гэта выводзіць чалавека з раўнавагі, прыводзіць у зменены эмацыянальны стан. Тут асабліва відавочным выступае адметнасць інтуітыўна-найўнага і навуковага тлумачэння прыроды і сутнасці эмоцый. Тое, што з'яўляецца вынікам эмацыянальнага стану чалавека паводле навуковага каментарыя – рэакцыя розных органаў чалавека, у найўнай карціне свету прымаецца за першапрычыну.

Паводле візуальнага ўспрымання ці непасрэднага адчування склалася празрыстая паводле сваёй матывацыі другасная адзінка *біць пад дых* 'раптоўна ашаламляць якім-н. паведамленнем, дзеяннем, учынкам', утвораная шляхам пераасэнсавання свабоднага словаспалучэння. Характэрнай адзнакай гэтай ФА з'яўляецца адлюстраванне ў ёй назіральнасці чалавека і перадача ім адной адметнасці пры гэтым: раптоўнасць як дзеяння (*біць*), так і адчування яго ўздзеяння (імгненнасць змены фізічнага стану, цяжкасць дыхання, адчуванне моцнага болю). Гэта адрознасць скарыстана для адлюстравання і фіксацыі раптоўнасці эмацыянальнага ўзрушэння ў выніку нечаканага паведамлення. У выніку асацыятыўна-пераўтваральных сувязей такое адчуванне пераносіцца на ўзнікненне і адчуванне эмоцыі.

У фразеалагічнай адзінцы *плеш пераядаць /перагрызаць* абранне плешы (плеш 'месца на галаве, дзе не выраслі або вылезлі валасы; лысіна [ТСБМ, т. 4, с. 273]) як месца ўздзеяння для другога чалавека асацыіруецца з найбольш слабым, адкрытым месцам, якое, дарэчы, паводле ўяўленняў народа, паяўляецца з часам у мужчыны з узростам ці ў выніку ўздзеяння

(«пілаваць»), як правіла, жонкі. Акрамя таго, такім вобразам нагадваецца пра адкрытае пачаткова месца ў дзіцяці – цемечка для нанясення ўздзеянне. А выкарыстаны дзеяслоўны кампанент *пераядаць*, асабліва яго варыянт *перагрызаць* выклікае асацыяцыю з дзеяннямі чалавека ці звера, накіраваныя на знішчэнне. Такая адзінка асабліва наглядна пераконвае ў вынаходніцтве і арыгінальнасці мыслення чалавека і спосабе вербалізацыі непазнанага, невядомага, нябачнага праз вядомае і спазнанае пры дапамозе прынцыпу метафарызацыі.

Што датычыць фразеалагізмаў з кампанентам *нервы* (нервы – ‘сістэма такіх валокнаў, якая вызначае дзейнасць арганізма, стан і паводзіны чалавека’ [ТСБМ, т. 3, с. 390]), успрымальных як дзеянні з нябачнымі нервамі (нервы – ніці валокнаў ці струны), якія *псуюць*, *трэплюць*, *рвуць*, *тузаюць*, то фразеалагічныя адзінкі таксама служаць не толькі для канстатацыі фактаў эмацыянальнага стану, але яшчэ, і ў большай ступені, выступаюць важнымі сродкамі адмоўнай ацэнкі такіх дзеянняў аднаго чалавека ў адносінах да другога, такога спосабу вывядзення з раўнавагі адным чалавекам другога, тым самым выяўляючы ацэначны складнік канцэпту і абазначаючы правілы чалавечых узаемаадносін, характарызуючы ментальнасць беларусаў.

Адметныя вобразы ілюструюць фразеалагічныя адзінкі *выбіваць глебу /грунт з-пад ног* ‘ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі’ і *выбіваць з сядла* ‘пазбаўляць каго-н. цвёрдай упэўненасці ў сабе, выводзіць са стану раўнавагі’, хоць у многім яны і падобныя. У першай вобразна перадаецца жаданне адной асобы пазбавіць другую асобу яе апоры ў выглядзе глебы ці грунту, у другой – сядла, якая з’яўляецца адзінкай «спартыўнага» паходжання, бо пачаткова выраз *выбіваць з сядла* – спартыўны тэрмін, які абазначае пэўную сітуацыю, дакладней, вынік конных спаборніцтваў, калі пераможцам лічыцца той, хто выбівае з сядла вершніка. У выніку метафарычнага пераасэнсавання выраз набывае новае значэнне, але захоўвае і значэнне свайго прататыпу, ці з’яўляецца адзінкай з жывой унутранай формай.

Другую самую колькасную мікрагрупу сярод дзеяслоўных фразеалагічных адзінак складаюць тыя, якія аб’яднаны агульным значэннем ‘спосаб перамагчы эмоцыю ці не паддацца яе ўздзеянню’: *авалодваць сабой*; *браць сябе ў рукі*; *валодаць сабой*; *галава астыла /астыне*; *змагацца <самому> з сабой*; *саўладаць з сабой*; *стрымліваць сябе*; *сцяўшы зубы*; *трымаць нервы /сэрца ў кулаку /руках*; *трымаць сябе ў руках*, тым самым ілюструючы эмацыянальную стрыманасць беларуса, якога адносяць «пераважна да меланхалічнага і флегматычнага тэмпераментаў» [Дубянецкі 1998а, с. 103].

Адны з іх маюць даволі празрыстую матывацыю, але розную ўнутраную форму (*галава астыла /астыне*; *сцяўшы зубы*), для другіх, паводле заўвагі беларускага фразеолога І. Я. Лепшава адносна ФА *браць сябе ў рукі*, характэрны «нерэальныя вобразы». Аднак усе яны даводзяць, як

можна перамагчы ці стрымаць накал пачуццяў. І тут відавочнай выступае асацыятыўная сувязь паміж вядомымі «карцінкамі» з жыцця чалавека з новымі і неабазначанымі з’явамі ўнутранага жыцця чалавека. Мяркуем, што *трымаць нервы /сэрца ў кулаку /руках і браць сябе ў рукі* маюць сувязь са словазлучэннямі *трымаць лейцы ў кулаку /руках* ці *браць лейцы ў рукі* са свабодным значэннем, калі неабходна стрымаць наравістага запрэжанага каня ці пры яго спуску з гары альбо браць каго-небудзь, абхопліваючы рукамі, каб стрымаць ці ўтрымаць ад удзелу ў бойцы, пры змаганні з кім-небудзь.

Трэцюю мікрагрупу складаюць дзве пары антанімічных ФА з агульным значэннем ‘выяўляць ці не выяўляць свой эмацыянальны стан’: *выдаваць сябе; выдаваць сябе з галавой і не падаваць /наказваць віду /выгляду, не падаваць /наказваць знаку*. Найбольш цікавай з прыведзеных з’яўляецца ФА *выдаваць сябе з галавой*, якая, як лічаць, паходзіць ад ФА *выдаваць галавой* ‘перадаваць, аддаваць каго-н. на расправу каму-н.’ і абавязана свабоднаму спалучэнню *выдаваць галавой* як «адной з самых цяжкіх відаў пакарання ў Старажытнай Русі. Аддадзены галавой за доўг (ці якую-н. іншую правіннасць) паступаў да крэдытора з жонкай і дзецьмі ў асабістае падпарадкаванне да канчатковай выплаты доўгу. .. вінаваты выдаваўся галавой – пасылаўся да пакрыўджанага, падаў у ногі і павінен быў уніжана прасіць прабачэння і не ўставаць, пакуль гаспадар не падыме яго са словамі *Повинную голову и меч не сечет*» [Бірих 2007, с. 146].

Астатнія мікрагрупы складаюцца з невялікай колькасці ФА і нярэдка нават прадстаўлены адзінкавымі фразеалагізмамі з ліку ўсёй колькасці дзеяслоўных ФА.

Толькі тры ФА складаюць чацвёртую мікрагрупу з агульным значэннем ‘выйсці з раўнавагі’: *губляць сябе; выбівацца з каляіны; парваць нервы*, унутраная форма, вобразы якіх розныя.

У першай адзначаецца ўплыў мінулых уяўленняў пра пярэваратняў ці ваўкалакаў, калі чалавек пераўтвараецца ў ваўка, што можа быць разгледжана як страта сябе ў пэўны момант. У другой – *выбівацца з каляіны* замацаваны метафарачны вобраз парушэння руху па вызначанай на дарозе каляіне, што асабліва выразна падкрэсліваецца выкарыстаным дзеяслоўным кампанентам *выбівацца*. Разам з тым такая ўнутраная форма дазваляе выдзеліць ацэначны кампанент адзінкі, якая, з аднаго боку, даводзіць такім чынам асуджэнне, а з другога боку, называе і адлюстроўвае новую з’яву. А трэцяя – *парваць нервы* выступае з празрыстай матывацыяй і перадае, у параўнанні з іншымі дзеяслоўнымі фразеалагічнымі адзінкамі з кампанентам *нервы*, па-першае, высокую ступень хвалявання, дзякуючы выкарыстанню дзеяслова *парваць*, які часткова захоўвае сваё значэнне ‘моцна нацягнуўшы або рыўком раздзяліць на часткі, разарваць’ [ТСБМ, т. 4, с. 53] (параўн. *псаваць, трапаць, рваць, тузаць*); па-другое, гэтая адзінка перадае негатыўную ацэначную канатацыю ў адносінах да праяўлення такога эмацыянальнага стану як шкодную для здароўя чалавека.

Пятую мікрагрупу складаюць адзінкі з агульным значэннем ‘вынік дзеяння эмоцыі’: *забівае /забівала дух і займае /займала /заняло /зойме дух*, а таксама *закруцілася /закружылася ў галаве*. Утвораны яны паводле метафарычнай мадэлі ‘эмоцыя – змены ў фізіялагічным стане’, што дазваляе канстатаваць частковае супадзенне найўнай і навуковай карцін свету адносна ўсведамлення аб перажыванні эмоцыі. У найўнай карціне сродкамі фразеалогіі даводзіцца, што ад хвалявання, перажывання перахоплівае дыханне, становіцца цяжка дыхаць, кружыцца галава, а навуковая падмацоўвае, што ў выніку працэсу ўзбуджэння змяняецца дзеянне дыхальнага цэнтра фізіялагічнай дзейнасці арганізма, у выніку чаго перажыванне пачуццяў суправаджаецца зменай рытму дыхання (чалавек задыхаецца ад хвалявання, цяжка і перарывіста дышае), і як вынік гэтага – можа кружыцца галава.

Яшчэ тры фразеалагічныя адзінкі служаць для абазначэння ступені інтэнсіўнасці, хуткасці праяўлення эмоцыі: *біць цераз край; заводзіцца /завесіцца з паўабароту; закрадацца /закрадвацца ў душу /сэрца*, якія тым не менш маюць розныя вобразы, па-рознаму перадаюць уяўленне пра эмоцыю, з рознымі мэтамі выкарыстоўваюцца ў маўленні і патрабуюць розны кантэкст для свайго акружэння. У першай выкарыстоўваецца метафарычны вобраз «кантэйнера», тут дзеянне эмоцыі параўноўваецца з тым, што б’ецца праз край ёмістасці, як правіла, вадкасці пры моцным струмені ў ёмістасць, што і паслужыла асновай асацыятыўнай сувязі ёмістасці і чалавека, калі эмоцыя перапаўняе ёмістасць-чалавека. І такім чынам адзінка даводзіць найперш аб высокай ступені праяўлення эмацыянальнага стану чалавека. Другая – *заводзіцца /завесіцца з паўабароту* яўна «тэхнічнага» паходжання, бо выяўляе сувязь з пэўнымі тэхнічнымі сродкамі, пра што сігналізуюць кампанент *заводзіцца* (пачынаць дзейнічаць у выніку пуску ў ход якога-небудзь механізма) і кампанента (з) *паўабароту* як своеасаблівага «вымяральніка» гэтага ходу механізма. Менавіта гэты вобраз, унутраная форма ФА скіраваны на выяўленне і адлюстраванне не столькі сілы ўзбуджанага стану чалавека, колькі хуткасці яго наступлення, тым самым даючы ацэнку характэрнай асаблівасці гарачага, імпульсіўнага чалавека і канстатуючы адметную рысу праяўлення эмоцыі.

Абедзве адзінкі даводзяць пра негатыўную ацэнку, своеасабліва фармулююць тыя правілы паводзін беларусаў у мінулым, якім трэба следаваць усё новым і новым пакаленням наступнікаў як носьбітаў гэтых адзінак, бо нядобра тое, што б’е праз край ці заводзіцца з паўабароту.

У фразеалагічнай адзінцы *закрадацца /закрадвацца ў душу /сэрца* ‘непрыкметна, міма волі ўзнікаць, з’яўляцца. Пра пачуцці, думкі’ акцэнтуюцца ўвага на непрыкметнасці паяўлення пачуцця. Гэта асабліва выразна падкрэслівае выкарыстанне дзеяслоўнага кампанента *закрадацца /закрадвацца*, які захоўвае часткова сваё значэнне (ад *закрасіцца* ‘непрыкметна, крадком пранікнуць куды-н.’ [ТСБМ, т. 2, с. 330]), і варыянтных кампанентаў *душа* ці *сэрца* як прызнаных у найўна-моўным

уяўленні цэнтраў эмоцый і пачуццяў чалавека. Аднак яна не нясе адмоўнай ацэнкі, а толькі адзначае незалежнасць ад чалавека надыходу эмоцыі, паступовага яе нарастання і незалежнай ад волі чалавека змены ў пэўнай сітуацыі ці пэўных умовах яго эмацыянальнага стану.

І толькі адна фразеалагічная адзінка *западаць /упадаць у вока /вочы* 'выклікаць у каго-н. пачуццё сімпатыі да сябе' служыць для выражэння ўзнікнення станоўчага пачуцця ў адносінах аднаго чалавека да другога, дзе эталонам ацэнкі і вымярэння пачуцця выступае *вока /вочы*, ці такім чынам даводзіцца пра выражэнне пачуцця на аснове зрокавага ўспрымання.

Толькі дзве прыметнікавыя адзінкі, аб'яднаныя агульным значэннем 'які вызначаецца дрэнным настроем': *не ў сабе* і *не ў сваёй талерцы*, якія паводле сваёй унутранай формы, тых ведаў, што захаваны ў іх і паслужылі іх узнікненню, вельмі адрозныя. Першая даводзіць аб старажытных уяўленнях пра прываратняў ці ваўкалакаў, тых людзях, якія пераўтвораны альбо пераўтвараюцца самі ў ваўка, а значыць, што яны не ў сабе, а ў скуры воўка (параўн., напрыклад, *губляць сябе, пусціцца ў сабачую скуру*). Другая звязана з асэнсаваннем ролі артэфакта, якім выступае талерка, хаця паходжанне гэтага выразу звязваюць з запазычаннем з рускай мовы, «дзе ён з'яўляецца недакладнай калькай франц. выразу *en dehors de son assiette*. Апошнія слова гэтага выразу ў франц. мове мае шэсць значэнняў, у тым ліку 'пасадка (на кані)' і 'талерка'. Пры перакладзе на руск. м. збыталі гэтыя два значэнні, і замест *не ў сваёй пасадцы* атрымалася *не ў сваёй талерцы*» [Лепешаў 2004, с. 265]. Дарэчы, вельмі пашыраным устойлівым выразам у беларускай мове з'яўляецца ФА *ў сваёй талерцы* з антанімічным значэннем, якая ўжо дакладна апелюе да наймення прадмета быту і выключна вобразна і з плюсавай ці мінусавай ацэнкай у адпаведным кантэксце служыць характарыстыцы і ілюстрацыі эмацыянальнага стану чалавека, які не канфузіцца ні пры якіх умовах, трымаецца ўпэўнена, без збянтэжання незалежна ні ад чаго.

І асобную групу складаюць вельмі падобныя і ўсё ж адметныя дзве кампаратыўныя адзінкі: *як /як бы /нібы /быццам камень з плячэй /плеч зваліўся /скаціўся* і *як /як бы /нібы /быццам камень з сэрца /душы зваліўся /скаціўся /спаў* з агульным значэннем 'хто-н. адчуў палёжку, пазбавіўся ад якіх-н. клопатаў, перажыванняў'. Іх падабенства выяўляецца таксама ў дзеянні адной і той жа метафарычнай мадэлі – 'пазбавіцца перажывання, эмоцыі – скінуць цяжар'. Але пры ўсёй блізкасці і падабенстве яны характарызуюцца адрознымі кампанентамі, што называюць рознае месца знаходжання каменя-цяжару (з *плячэй /плеч* і з *сэрца/душы*). Менавіта гэта адрозненне якраз і найбольш цікава з пункту гледжання фразеаўтварэння, паколькі можна назіраць пераход ад канкрэтызацыі, «бачнасці» вобраза (*камень з плячэй*) да абстрактнага, але ўдакладненага з нябачным органам (з *сэрца /душы*), які як сэрца ў наіўнай карціне свету з'яўляецца «органам эмацыянальнага перажывання».

Як відаць, пры вызначэнні і адлюстраванні пачуццяў ці эмацыянальнага стану як нябачнай і невядомай з'явы ўнутранага свету

чалавек найбольш выкарыстоўвае саматычныя метафары і іх асацыятыўныя патэнцыі, якія, па-першае, з'яўляюцца вынікам візуальнага ўспрымання ці адчування фізіялагічных працэсаў; па-другое, выбар чалавекам вобразаў адбываецца ў адпаведнасці «з сістэмай стэрэатыпных вобразаў і эталонаў, што належаць яго карціне свету». А метафары, што скарыстаны ў фразеалагічных адзінках, яшчэ раз ілюструюць антрапаметрычнасць, якая надзвычай характэрна для ўсведамлення чалавекам сябе мерай і ўсведамлення эмоцый і пачуццяў ці таго эмацыянальнага стану, які не дыферэнцыруецца, не канкрэтызуецца, а ўспрымаецца і асэнсоўваецца ўвогуле. Найбольш значымі ў найўнай карціне свету беларусаў сродкамі канцэптуалізацыі эмоцыі без яе канкрэтызацыі ці дыферэнцыяцыі выступаюць сэрца, душа, кроў і нервы як асноўныя выразнікі ўнутранага стану чалавека.

Яшчэ адна асаблівасць канцэпту «эмоцыя і пачуццё» – гэта, як правіла, адмоўная ацэнка, што даносяць фразеалагічныя адзінкі сваімі вобразамі, унутранай формай, што якраз і служаць асуджэнню, асабліва тыя спосабы і сродкі вывядзення адным чалавекам другога чалавека са стану раўнавагі. Беларус выступае не меланхалічным і флегматычным, а жывым, эмацыянальным, бо яго эмоцыя *б'е праз край*, у яго ў пэўных сітуацыях *кроў кіпіць, іграе, гарыць у жылах*, яго эмацыянальны стан змяняецца хутка (з *паўабарота*), нярэдка незаўважна, ён моцна рэагуе на ўнутраныя і знешнія раздражняльнікі, але пры гэтым ён стрыманы, умее *трымаць нервы /сэрца ў кулаку /руках* ці *трымаць сябе ў руках*, можа *не падаваць віду*, урэшце, сцісне зубы. Пры гэтым ён адстойвае такія міжасобасныя адносіны, якія не парушалі б нормы і правілы, бо цвёрда верыць, што нядобра *псаваць /трапаць /тузаць нервы, пераварочваць <усё> нутро /<усю> душу, плеш пераядаць /перагрызаць* ці *біць пад дых* і інш.

Пытанні і заданні

1. Як разумеем сутнасць лінгвакультуралагічнага падыходу ў інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў?
2. Што вам гаворыць колькасны паказчык фразеалагічных адзінак, скарыстаных для канцэптуалізацыі канцэпту «эмоцыя і пачуццё»?
3. Які прыём скарыстаны пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак для абазначэння эмоцый і пачуццяў? Праілюструйце прыкладам.
4. Якія кампаненты-лексемы скарыстаны для рэпрэзентацыі эмоцый і пачуццяў без іх дыферэнцыяцыі?

Літаратура

1. Изард, К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
2. Леонтьев, А.Н. Мотивы, эмоции и личность / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл; Изд. центр «Академия», 2004. – С. 144-157.
3. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ. 2012. – 246 с.
4. Сухарев, В.А. Психология народов и наций / В.А. Сухарев, М.В. Сухарев. – Донецк: Изд.-книготорговая фирма «Сталкер», 1997. – 396 с.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэматыка практычных заняткаў

1. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі.
2. Эмацыянальны канцэпт ‘*сорам*’.
3. Эмацыянальны канцэпт ‘*страх*’.

Матэрыялы для практычных заняткаў

Тэма 1. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі

1. Заданні да практычных заняткаў па тэме з мэтай выдзялення фразеалагічных адзінкі, іх прыкмет і асаблівасцей; устанаўленне крытэрыяў адбору кампанентаў, вызначэння іх сімволікі

Заданне. Прачытайце запісаныя фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне і назавіце прыём, які ляжыць у аснове ўтварэння кожнага (аксюмаран, антытэза, гіпербала, градацыя, літота, сінекдаха). Якая роля гэтых прыёмаў?

Ад гаршка паўвярышка; ад зямлі не адрас; валасы сталі дыбам; варочаць горы; воленс-ноленс; воляй-няволяй; грэбці лапатай; да сівых валасоў; дзесятая вада на кісялі; оуша ў пяткі; жывы труп; залатыя горы абяцаць; з агню ды ў полымя; з рук у рукі; ламаць галаву; мухі не пакрыўдзіць; не магчы не ўмець двух слоў звязаць; хоць зубы на паліцу кладзі; страляць з гарматы / гармат на вераб’ях; сядзець на шыі / на карку / на гарбе; хоць кол на галаве чашы; хоць у плуг запрагай; цягнуць жылы; як на гарачым вуголлі; як на іголках; як селядцоў ў бочцы; як старой бабе сесці.

Заданне. Падзяліце фразеалагізмы на дзве групы ў залежнасці ад тыпу пераносу значэння – а) метафарычны ці б) метанімічны, які ляжыць у аснове ўтварэння фразеалагізмаў.

Ад дошкі да дошкі; асінае гняздо; дзверы зачынены; дражніць гусей; забіваць галаву; залаты дождж; зацягваць пояс; зваліцца з неба; іграць ролю; каша ў галаве; на задворках; наламаць дроў; наплесці кашалёў; на поўны рот; правая рука; у доўгую скрыню; цераз край.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, аб’яднаныя агульным кампанентам *сэрца*: *даваць волю свайму сэрцу* ‘дазваляць сабе расчуліцца’; *з разбітым сэрцам* ‘адчуваючы непакой, пакутуючы (звычайна з-за няўдалага кахання)’; *на сэрцы* ‘добра, прыемна, радасна’; *па сэрцы* ‘даспадобы, да густу каму-н.’; *са спакойным сэрцам* ‘без трывогі, і апаскі, без роздуму’; *сэрцы абрываецца* ‘хто-небудзь адчувае моцны страх, трывогу раптоўна адчайваецца’; *сэрца забалела* ‘хто-небудзь пачаў моцна непакоіцца, перажываць за каго-небудзь’; *сэрца ёкнула* ‘каго-небудзь нечакана ахоплівае хваляванне, неспакой і

пад.); *сэрца кроіцца* ‘каму-небудзь нязносна цяжка ад душэўнага болю за што-небудзь, хто-небудзь моцна перажывае за што-небудзь’; *сэрца ледзянее* ‘хто-небудзь знаходзіцца ў стане моцнага страху, трывогі’; *сэрца на кускі разрываецца* ‘хто-небудзь зазнае моцнае перажыванне, узбуджэнне, трывогу і пад.)’; *сэрца ные* ‘хто-небудзь перажывае, мае мукі з-за чаго-небудзь’; *сэрца пераварочваецца / перавярнулася* ‘хто-небудзь адчувае глыбокі смутак, шкадаванне, цяжка перажывае што-небудзь’; *сэрца разрываецца* ‘хто-небудзь адчувае моцны душэўны боль’; *сэрца рвецца* ‘хто-небудзь знаходзіцца ў стане ўсхвалявання, узбуджэння, узрушэння’; *сэрца як не выскачыць* ‘хто-небудзь непакоіцца, трывожыцца ў чаканні чаго-небудзь страшнага, нязведанага’; *усім сэрцам* ‘бязмежна, шчыра, сардэчна (любіць, кахаць, верыць, ганарыцца і пад.)’.

Якія эмоцыі і пачуцці перадаюцца ў прыведзеных фразеалагізмах? На якія фразеа-семантычныя групы іх можна падзяліць? З якім квазісімвальным значэннем у названых фразеалагізмах выступае кампанент *сэрца*?

Заданне. Вядома, што ў складзе фразеалагізмаў пэўныя кампаненты на аснове метафарызацыі спалучэння набываюць сімвалічны характар. Што сімвалізуюць выдзеленыя кампаненты ў прыведзеных ніжэй фразеалагізмах?

- 1) *лаўры спаць не даюць; пажынаць лаўры; спачываць на лаўрах;*
- 2) *несці свой крыж; ставіць крыж; як з крыжа зняты;*
- 3) *на вагу золата; абсыпацца золатам; купацца ў золаце;*
- 4) *ад усяго сэрца; вялікага сэрца; усім сэрцам.*

Заданне. Прачытайце прыведзеныя кампаратыўныя фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Устаноўце, якія з іх часткова захоўваюць значэнне параўнання, а якія поўнасьцю страцілі, але па форме суадносяцца з параўнаннем.

Як асінавы ліст; як апараны; як воўчае вока; як з-пад зямлі; як Заблоцкі на мыле; як зрэнку вока; як ліпку; як на дзяды; як на сабаку; як пугай на вадзе; як пятае кола ў возе; як на злосць; як мыш на крупы; як мёртваму кадзіла; як піліп з канпель; як царкоўная мыш; як штык; як серада на пятніцу; як скурат на агні; як сыр у масле купацца; як тры грошы даў.

Заданне. Прачытайце суадносныя паводле значэння фразеалагізмы беларускай і рускай моў і ўстанавіце вобразную аснову ў кожнай пары. Які вывад можна зрабіць на аснове аналізу вобразнай асновы фразеалагізмаў дзвюх моў?

- Адзін д’ябал маляваў – одним миром мазаны;*
відаць пана на халявах – видно пtiцу по полету;
даць у хамут – удариться в амбицию;
казу пасвіць – плестись в хвосте;

мяняць шыла на мыла // мяняць гаршкі на гліну // мяняць быка на індыка – менять кукушку на ястреба;

няўрокам кажучы – *чтобы не сглазить*;
твар у твар – *нос к носу*;
трапіць у нерат <ні ўзад ні ўперад> – *попасть как кур во щи*;
туман у вочы пускаць – *втирать очки*;
у віры на калу – *у чурта на куличках*.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне. Якая культурная інфармацыя зафіксавана і выражаецца праз кампанентныя адзінкі ў прыведзеных фразеалагізмах?

Ад Адама; вось табе <бабка> і Юр'еў дзень!; двахаблічны Янус; кітайская сцяна; мафусаілаў век; пад Катоўскага; пацёмкінскія вёскі; стальнінскі гальштук; чорны воран; шапка Манамаха; як швед пад Палтавай.

Тэма 2. Эмоцыя ‘сорам’

1. Фразеалагічныя адзінкі – рэпрэзентанты эмоцыі сораму:

Бойся /набойся бога ‘май сумленне, пасаромейся. Выказванне жадання прысароміць, абразуміць каго-н.

(брахаць, хлусіць і пад.) *як наняты (-ая, -ае, -ыя)* ‘знарок і бессаромна’

брацца за галаву 2) ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, даходзіць да адчаю’

браць на зыхер ‘дзейнічаючы самаўпэўнена, правакаваць каго-н., выклікаць разгубленасць з мэтай дабіцца чаго-н.’

браць на понт ‘дзейнічаючы з апломбам, правакаваць каго-н., выклікаць разгубленасць з мэтай дабіцца чаго-н.’

вочы вялікія зрабіліся ‘хто-н. быў вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены’
глядзець (прама) у вочы ‘не адчуваць дакораў сумлення перад кім-н., не саромецца чаго-н.’

(глядзець, уставіцца) *як баран на новыя вароты* ‘нічога не разумеючы, тупа, разгублена’

губляць (траціць, страчваць) галаву (галовы) ‘бянтэжыцца, пазбаўляцца развагі, не ведаць ад хвалявання, як паступіць, што рабіць’

заганяць у тупік даводзіць да разгубленасці, збянтэжанасці’

загананасць у тупік ‘крайняя разгубленасць’

закруціць мазгі 2) ‘выклікаць збянтэжанасць, разгубленасць; заблытваць’

заліваць кулі ‘бессаромна лгаць, расказваць непраўдападобнае’

заліваць пушку ‘бессаромна лгаць, расказваць непраўдападобнае’

збівацца з нагі ‘даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца’

збівацца з панталыку 1) ‘даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца’

збівацца з толку 1) ‘даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца’

збівацца з трыпу 1) ‘даходзіць да замяшання, разгубленасці; заблытвацца’

збіваць з панталыку 1) ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць’

збіваць з толку 1) выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць’

збіваць з тропу ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць’
збіваць з трыбу ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; заблытваць’
згараць ад сораму ‘зведаць пачуццё вялікага сораму’
з якімі вачамі заявіцца ‘як павесці сябе пры сустрэчы з кім-н. з-за пачуцця сораму, няёмкасці, збянтэжанасці’
і /нават ахнуць /войкнуць не паспеў (-ла, -лі) ‘разгубіўся ад нечаканасці таго, што адбылося’
і /нават> вокам не маргнуў /міргнуў /змаргнуў /зміргнуў ‘не паказаў ніякай збянтэжанасці, боязі, нічым не выдаў сябе’
кроў кінулася /хлынула /ударыла ў твар ‘хто-н. пачырванеў ад збянтэжанасці, сораму і пад.’
кроў прылівае /прыліла да твару ‘хто-н. чырванее ад збянтэжанасці, сораму і пад.’
круціць мазгі 2) ‘выклікаць збянтэжанасць, разгубленасць; заблытваць каго-н. *крыжа няма* ‘хто-н. бессаромны, несумленны ў якіх-н. дзеяннях, паводзінах’
лыпаць вачамі (-ыма) 1) ‘бяссэнсава, тупа глядзець (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)’
лыпнуць вачамі (-ыма) вокам 1) ‘бяссэнсава, тупа глянуць (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)’
наставіць нос ‘апярэдзіўшы ў чым-н., зрабіўшы што-н. раней за іншых, тым самым пасароміць, зганьбіць і пад.’
нацягнуць нос ‘апярэдзіўшы ў чым-н., зрабіўшы што-н. раней за іншых, тым самым пасароміць, зганьбіць і пад.’
не ведаць) дзе /куды вочы дзяваць /дзець /падзець ‘(не ведаць) што рабіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці. ганьбы’
не ведаць) куды дзець /падзець <свае> рукі ‘(не ведаць) як паводзіць сябе ў няёмкім становішчы, пры адчуванні збянтэжанасці, сарамлівасці і пад.’
недзе вочы /вачэй дзяваць / дзець ‘хто-н. не ведае, як паступіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці і пад.’
не маргнуўшы /міргнуўшы /змаргнуўшы /зміргнуўшы вокам 2) ‘без ніякай збянтэжанасці, сораму, хвалявання (гаварыць што-н.)’
не на сабе 2) ‘няёмка, прыкра. Пра стан збянтэжанасці, разгубленасці і пад. ад незвычайнасці чаго-н.’
не ўдарыць тварам у гразь ‘паспяхова справіцца з чым-н., не асараміцца, выканаўшы што-н. найлепшым чынам’
не ў сваёй талерцы ‘няёмка, скована, нязручна (адчуваць сябе)’
падаць <тварам> у гразь ‘набірацца сораму, паказваць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’
пашыцца ў дурні ‘паставіць сябе ў недарэчнае, смешнае становішча’
пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /у гразь ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’
пячы ракаў ‘чырванець ад сораму’
садзіцца ў галош ‘пацярпеўшы няўдачу, аказвацца ў няёмкім, смешным становішчы’

садзіцца ў лужыну (у лужу) ‘пацярпеўшы няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы’

садзіць ў галош ‘ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішча’

садзіць ў лужыну ‘ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішча’

сам не ў сабе ‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, душэйнай нераўнавагі, распачы’

свяціць вачамі (-ыма) ‘аказаўшыся ў няёмкім становішчы, перажываць пачуццё сораму’

сесці макам ‘пацярпеўшы няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы’

сесці на бабы ‘пацярпеўшы няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы’

ставіць у тупік ‘даводзіць да збянтэжанасці, да цяжкага становішча’

станавіцца ў тупік ‘трапляць у цяжкага становішча, збянтэжыцца’

сумленне загаварыла ‘каму-н. стала сорамна’

сыходзіць з рээк 1) ‘прыходзіць у замяшанне, разгубленасць; забытвацца’

у сабакі вачэй /вочы пазычаць ‘траціць сумленне, сорам, набірацца нахабнасці’

(хадзіць) як пад зямлёй ‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, распачы, адчаю’

хапацца за галаву ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай’

хоць скрозь зямлю праваліся ‘вельмі сорамна, няёмка’

хоць стой хоць падай ‘з-за сарамлівасці ці збянтэжанасці невядома, што рабіць’

хоць ты ў сабакі вачэй /вочы пазыч /пазычай ‘вельмі сорамна, непрыемна’

цішэй вады <i> ніжэй травы ‘вельмі пакорны, сарамлівы, ціхі; такі, што трымаецца непрыкметна, нясмела’.

(чырванець, пачырванець) да карэння валасоў ‘вельмі моцна’

чорт ведае што такое! Выказванне абурэння, гневу, збянтэжанасці з-за чаго-н.

як апараны <кінем> 2) ‘адчуваючы замяшанне, разгубленасць (стаяць)’

язык не паварочваецца /павярнуўся /павернецца ‘хто-н. баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.)

язык не слухае /слухаецца // язык не слухаў /слухаўся ‘хто-н. не мае рашучасці, ахвоты, саромеецца (сказаць, запытаць і пад.)

як агнём апякло ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’

як варам абдало ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’

як дзядзька ў Вільні ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’

як дома ‘свабодна, проста, без сарамлівасці (адчуваць сябе, быць і пад.)’

як не свой /свая /свае /сваё ‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, распачы, адчаю’

як сам не свой ‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, распачы, адчаю’

праваліцца скрозь зямлю (гатоў, рад, хацелася, лепш бы) ‘(гатоў і пад.) хутчэй схвацца, знікнуць з-за сораму, няёмкасці’

2. Практычныя заданні:

Заданне Прывядзіце прыклады фразеалагічных адзінак з прыведзенага спіса, суадносных з рознымі часцінамі мовы і несуданосных.

Заданне Выдзеліце з прыведзенага спіса фразеалагічных адзінак тыя, што абазначаюць патэрн эмоцый.

Заданне Выберыце 10 фразеалагізмаў з прыведзенага спіса і ўстанавіце, што ляжыць у аснове вобразаў фразеалагічных адзінак для абазначэння адчування эмоцыі сораму?

Заданне Назавіце кампаратыўныя фразеалагічныя адзінкі з ліку прыведзеных і ўстанавіце, што паслужыла фразеалагізацыі параўнальных зваротаў.

Заданне Растлумачце прыём утварэння фразеалагічных адзінак *язык не слухае /слухаецца // язык не слухаў /слухаўся; сам не ў сабе; пячы ракаў; згараць ад сораму; губляць (траціць, страчваць) галаву (галовы); (хадзіць) як пад зямлёй; кроў прылівае /прыліла да твару.*

Тэма 3. Эмоцыя ‘страх’

1. Фразеалагічныя адзінкі – рэпрэзентанты эмоцыі ‘страху’ :

баяцца свайго /уласнага ценю ‘трымацца занадта асцярожна, вельмі палахліва’

без душы ‘вельмі спалохана’

бы / як чорт крыжа ‘вельмі моцна (баяцца каго-, чаго-н.)’

валасы /волас становяцца /падымаюцца /устаюць дыбам /дыба /дуба /дубка ‘хто-н. адчувае моцны страх, жах’

вочы на лоб лезуць /лезлі /палезуць /вылазяць /вылазілі ‘хто-н. выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх’

гайкі аслаблі /слабіць гайкі ў каго, чые ‘хто-н. вельмі спалохаўся’

глядзець /пазіраць у кусты ‘палохаючыся, старацца ўхіліцца ад адказнасці, ад справы’

гог і магог ‘люты чалавек, які вклікае страх’

грунт /глеба хістаецца /захістаўся пад кім ‘у каго-н. траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-н. становішча аказваецца хісткім’

душа ў пятках ‘хто-н. вельмі спалохаўся’

душа ў пяткі <схавалася, ускочыла> ‘каго-н. ахоплівае моцны страх’

заячая /заечая душа ‘вельмі баязлівы чалавек’

задаваць труса ‘баяцца, палохацца’

збірацца з духам ‘пераадольваючы страх, няўпэўненасць і пад., адважвацца на што-н.’

збірацца з сіламі /сілай ‘пераадольваючы страх, няўпэўненасць і пад., адважвацца на што-н.’

зуб на зуб не пападае /не пападаў /не пападзе // зуб на зуб не трапляе /не трапіў /не патрапіць у каго 'хто-н. дрыжыць ад холаду ці страху'
зямля /глеба выпывае /уцякае з-пад ног 'у каго-н. траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-н. становішча аказваецца хісткім, нетрывалым'
зямля паплыла з-пад ног 'хто-н. пачынае траціць упэўненасць у сваіх сілах, у трываласці свайго службовага становішча'
калені / каленкі / лыткі дрыжаць / трасуцца 'хто-н. вельмі спалохаўся'
кідае /кунула ў <халодны> пот 'хто-н. адчувае моцны страх, узрушэнне'
крэсла захісталася 'чыё-н. службовае становішча пачало быць нетрывалым, хісткім'
крэсла хістаецца 'чыё-н. службовае становішча аказваецца нетрывалым, хісткім'
кроў ледзянее ў каго 'хто-н. адчувае моцны жах, страх'
кроў у жылах стыне /застыла ў каго 'хто-н. адчувае моцны жах, страх'
ледзяніць кроў чыю 'выклікаць у каго-н. жах, здранцвенне'
ледзяніць кроў у жылах чыіх 'выклікаць у каго-н. жах, здранцвенне'
ледзяніць сэрца /душу чыё, каго 'выклікаць у каго-н. жах, здранцвенне'
лыпаць вачамі (-ыма) 1) 'бяссэнсава, тупа глядзець (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)'
мароз па скуры /на спіне /на целе <праб'ягае /ходзіць /дзярэ /прабег /праб'ягаў /хадзіў /прайшоў /прадзіраў> 'у каго-н. узнікае непрыемнае адчуванне ад раптоўнага страху, хвалявання і пад.'
мурашкі бегуюць /праб'ягаюць /бягуць па целе /на спіне /на скуры 'хто-н. адчувае дрыжкі ад моцнага страху, хвалявання і пад.'
неба ў аўчынку здаецца /здавалася /здасца 'становіцца нязносна цяжка ад страху, болю і пад.'
не магчы знайсці <сабе> месца 'быць у стане крайняга хвалявання, трывогі, неспакою'
не ведаць на якім свеце знаходзіцца 'адчуваць сябе незвычайна, перажываць моцнае пачуццё (ад страху, радасці і пад.)'
ні жывы ні мёртвы 'страшэнна спалоханы, знямелы'
паджылкі трасуцца /трасліся /затрасуцца /затрэсліся 'хто-н. адчувае вялікае хваляванне, вельмі спалохаўся'
пад завязку (напалохацца) 'моцна'
падмазваць пяткі /пяты 'ратавацца ўцёкамі; уцякаць'
падтульваць /падціскаць хвост /хвасты 'спалохаўшыся чаго-н., станавіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць'
паказваць пяткі 'ратавацца ўцёкамі, уцякаць'
рваць кітці 'імкліва ўцякаць, выратаўваючыся ад небяспекі'
скура пашэрхла 'хто-н. пачаў адчуваць моцны страх, жах'
скура шэрхне /шэрхла 'хто-н. адчувае моцны страх, жах'
сэрца абрываецца /ападае 'хто-н. адчувае моцны страх, трывогу, раптоўна адчайваецца'
сэрца ёкнула 'каго-н. нечакана ахоплівае хваляванне, неспакой'

сэрца замірае /замірала ‘каго-н. нечакана ахоплівае хваляванне ці трывога, неспакой і пад.’

сэрца ледзянее /ледзянела ў каго ‘хто-н. адчувае моцны страх, жак’

сэрца як /чуць не выскачыць /не выскачыла ‘хто-н. непакоіцца, трывожыцца ў чаканні чаго-н. страшнага’

труса святкаваць ‘баяцца, палохацца’

у пяткі / у пяты кальнула / закалола ‘хто-н. вельмі напалохаўся’

усе > блохі падохлі ‘хто-н. страшэнна спалохаўся, адчувае моцны жак’

уторы аслабелі ў каго ‘хто-н. спалохаўся чаго-н. і адступае ад пачатай справы’.

цямнее / зелянее ў *вачах* // *цямнела / пацямнела / пазелянела* ў *вачах* ‘каму-н. становіцца дрэнна, блага (ад хвалявання, слабасці, страху і пад.)’

язык адняўся ў каго ‘хто-н. раптоўна змоўк, страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)’

язык прысох /прыліп <да зубоў / да паднябення> ‘хто-н. раптоўна страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)’

як авечы хвост ‘вельмі моцна (калаціцца, трэсціся і пад.)’

як агнём апякло ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала што-н.’

як агню ‘вельмі моцна, панічна (баяцца каго-, чаго-н.)’

як асінавы ліст (калаціцца, дрыжаць, трымцець) ‘вельмі моцна (калаціцца – часцей ад страху)’.

як варам абдало ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’

як чорт ладану ‘вельмі моцна (баяцца каго-, чаго-н.)’

мора на калена ‘нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што’

не <з> палахлівага /баязлівага /пужлівага дзсятка ‘смелы чалавек’

рыцар без страху і дакору / напроку ‘смелы, велікадушны чалавек’

сам чорт не брат ‘нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што’

2. Практычныя заданні

Заданне Выдзеліце з ліку прыведзеных фразеалагічных адзінак прыклады рознай структуры – фразеалагізмы- словазлучэнні, фразеалагізмы- словаспалучэнні, фразеалагізмы-сказы.

Заданне Назавіце фразеалагічныя адзінкі, якія абазначаюць сапраўднае і надуманае адчуванне страху.

Заданне Устанавіце асновы і вытокі вобразаў фразеалагічных адзінак *рыцар без страху і дакору / напроку; скура папярхла; мароз на скуры /на спіне /на целе* <*прабягае /ходзіць /дзярэ /прабег /прабягаў /хадзіў /прайшоў /прадзіраў*>; *кроў у жылах стыне /застыла; зямля паплыла з-пад ног; калені /каленкі /лыткі дрыжаць / трасуцца; гайкі аслаблі /слабіць гайкі.*

Заданне Якую ацэнку нясуць фразеалагічныя адзінкі *як авечы хвост* ‘вельмі моцна (калаціцца, трэсціся і пад.)’; *як агнём апякло* ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала што-н.’; *як агню* ‘вельмі моцна, панічна (баяцца

каго-, чаго-н.)’; *як асінавы ліст* (калаціцца, дрыжаць, трымцець) ‘вельмі моцна (калаціцца – часцей ад страху)’; *як варам абдало* ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’; *падтульваць /падціскаць хвост /хвасты* ‘спалохаўшыся чаго-н., становіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць’; *паказваць пяткі* ‘ратавацца ўцёкамі, уцякаць’; *рваць кіпці* ‘імкліва ўцякаць, выратоўваючыся ад небяспекі’; *скура папярхла* ‘хто-н. пачаў адчуваць моцны страх, жах’.

Заданне Вызначце ў складзе прыведзеных фразеалагічных адзінак кампаненты-лексемы для перадачы эмоцыі страху і абгрунтуйце іх выбар.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Рэкамендаваныя формы кантролю

1. Фразеалагічны і лінгвакультуралагічны аналізы эмацыянальных фразеалагічных адзінак з агульным кампанентам.
2. Тэставыя заданні.

Пытанні да экзамену па дысцыпліне

“Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”

1. Антрапацэнтрычная парадыгма і новыя прынцыпы навуковага даследавання.
2. Што кардынальна новага ў антрапацэнтрычнай парадыгме?
3. Вытокі, праблемы і задачы лінгвакультуралогіі.
4. Што агульнага ў лінгвакультуралогіі з кагнітыўнай лінгвістыкай?
5. Што з’яўляецца аб’ектам вывучэння лінгвакультуралогіі?
6. Асноўныя паняцці і тэрміны лінгвакультуралогіі.
7. Карціна свету, яе разнавіднасці.
8. Канцэпт як шматмернае ментальнае ўтварэнне, сродкі яго рэпрэзентацыі.
9. Лінгваканцэпталогія як прадметная сфера лінгвакультуралогіі.
10. Канцэптасфера, эмацыянальная канцэптасфера.
11. Лінгваканцэпт як адзінка менталітэту.
12. Характарыстыка лінгваканцэпту.
13. Прыкметы і ўласцівасці лінгваканцэпту.
14. Сімволіка, стэрэатыпнасць і эталанізацыя эмоцый у фразеалагічных адзінках беларускай мовы.
15. Канцэптуалізацыя эмоцый і пачуццяў у беларускай фразеалогіі.
16. Лінгваканцэптуалізацыя і яе роля ў выражэнні ментальнасці і фармаванні нацыянальнага характару беларусаў.
17. Каштоўнасны складнік канцэпту.
18. Ацэначны складнік канцэпту.
19. Коды культуры і іх адлюстраванне ў фразеалагізмах беларускай мовы.
20. Канцэпт ‘страх’
21. Канцэпт ‘сорам’
22. Канцэпт ‘нянавісць’
23. Канцэпт ‘гнеў’
24. Канцэпт ‘злосць’
25. Канцэпт ‘трывога’
26. Канцэпт ‘смутак’
27. Канцэпт ‘абурэнне’
28. Канцэпт ‘здзіўленне’
29. Канцэпт ‘раздражненне’
30. Канцэпт ‘зайздрасць’
31. Канцэпт ‘радасць’
32. Канцэпт ‘любоў-каханне’

Тэсты

1. Выберыце поўнае азначэнне фразеалагічнай адзінкі з прыведзеных.

Фразеалагізм – гэта...

1) устойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў;

2) узнаўляльная, устойлівая раздзельнааформленая адзінка мовы ў выглядзе пастаяннай камбінацыі слоўных знакаў, якая грунтуецца на ўзаемнай залежнасці мінімум дзвюх пэўных адзінак лексічнага ўзроўню з адзіным цэласным значэннем;

3) словазлучэнні, у якіх асобныя словы цесна звязаны паміж сабой і ўтвараюць семантычна і сінтаксічна непадзельныя адрэзкі мовы;

4) спалучэнні, у якіх словы цесна звязаны паміж сабой, утвараюць адзінае сэнсавое цэлае і не могуць свабодна замяняцца іншымі словамі;

5) семантычна звязаныя спалучэнні слоў і сказаў, якія ў адрозненне ад падобных да іх паводле формы сінтаксічных структур не ўтвараюцца ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцямі выбару і камбінацыі слоў пры арганізацыі выказвання, а ўзнаўляюцца ў маўленні ў фіксаваных суадносінах семантычнай структуры і пэўнага лексіка-граматычнага складу.

2. Укажыце з прыведзеных прыкмет тыя, якія характарызуюць усе фразеалагізмы мовы:

1) гатовае спалучэнне слоў;

2) сэнсава непадзельная адзінка;

3) з'яўляецца пэўным членам сказа;

4) суадносіцца з пэўнай часцінай мовы;

5) узнаўляльная моўная адзінка;

6) члянiмая адзінка.

3. З прапанаваных фразеалагізмаў абазначце тыя, вобразы якіх даюць: 1) толькі адмоўную ацэнку абазначанага, 2) толькі станоўчую і 3) адмоўную або станоўчую ацэнку абазначанага ў залежнасці ад сітуацыі.

Надурьць галаву; напускаць туману; хоць вады напіся; настаўляць акуляры; і нашым і вашым; адным мірам мазаны; падпускаць лёстачкі; пашукаць такога; з плеч ды ў печ; далёкі прыцэл; птушка высокага палёту; каінава п'яцаць; залатыя рукі; першай рукі; садзіцца на галаву; салома ў галаве.

4. Дапішыце словы-суправаджальнікі, з якімі спалучаюцца і без якіх не ўжываюцца прыведзеныя фразеалагізмы.

З курамі. Як з вядра. Як бубен. Чорным па белым. У агонь і ваду.

*Бяльмом на воку. Як вавёрка ў коле. Адкуль / куды вецер дзьме. Пад гаршчок.
Ні за грош.*

5. Абзначце нумарамі 1, 2, 3, 4 фразеалагізмы, суадносныя: з 1) назоўнікам, 2) прыметнікам, 3) дзеясловам і 4) прыслоўем.

Абое рабое; ад званка да званка; адлежваць бакі; адным вокам; альма-матар; брахаць на ваду; вады не замуціць; галава і два вухі; гарматнае мяса; даваць задні ход; з пятага на дзесятае; заткнуць за пояс; зямля ненаедная; і шавец і жнец і на дудзе ігрэц; кветкі з чужых палёў; лахі пад пахі браць, сабраць, схапіць; мелка плаваць; мядзведжы куток; на скорую руку; на ўсе рукі; не ў галаве; не цяпер дык у чацвер; ні гарыць ні тлее; ні жывы ні мёртвы; па вушы; пацёмкінскія вёскі; правая рука; плячывы на жывот; разуй вочы; стары верабей; у гарачай вадзе купаны; чуць свет; як кот з сабакам; як ні ў чым не бывала; як у ваду апушчаны.

6. Абзначце нумарамі 1, 2, 3) фразеалагізмы, суадносныя: са 1) словазлучэннем, 2) словаспалучэннем і 3) сказам.

Апускаць рукі; біць у хамут; вецер гуляе ў галаве; вуж галавы не ўтне; галава гуза шукае; дагары нагамі; збіваць з панталыку; зялёная вуліца; і нашым і вашым; кідацца ў вочы; кінуць костку; манна сыплецца з неба; мядзведзь на вуха наступіў; напускаць туману; на сёмым небе; не ў галаве; ні жывы ні мёртвы; нос не дарос; пальчыкі абліжаш; першая скрыпка; пустая малатарня; у гадах; хмары згушчаюцца над галавой; цаны няма; цяляты язык аджавалі; язык гладка ходзіць; язык каля вушэй матляецца; як без рук; як міленькі.

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Вучэбная праграма

Установа адукацыі
«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны»

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Прарэктар па вучэбнай рабоце

ГДУ імя Ф. Скарыны

_____ І.В. Семчанка

«___»_____ 2019 г.

Рэгістрацыйны № УД-_____/вуч.

ЭМАЦЫЯНАЛЬНЫЯ КАНЦЭПТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Вучэбная праграма ўстановы вышэйшай адукацыі па вучэбнай
дысцыпліне для спецыяльнасці 1-21 80 11 Мовазнаўства

2019 г.

Вучэбная праграма складзена на аснове адукацыйнага стандарта ОСВО 1-21 80 11-2012, зацверджанага і ўведзенага ў дзеянне пастановай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь 24.08.2012, рэгістрацыйны № 108, вучэбнага плана спецыяльнасці “Мовазнаўства” рэг. № 0 21-03-16 М ад 17.06.2017, рэг. № Р 21-03-16 МЗФ ад 17.06.2017.

СКЛАДАЛЬНІК:

В. А. Ляшчынская, прафесар кафедры беларускай мовы, доктар філалагічных навук, прафесар

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

А.І. Цімашэнка – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”;

М.У. Буракова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і замежных моў ўстановы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П.В. Сухого”

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай беларускай мовы

(пратакол № _____ ад _____ 2019)

Навукова-метадычным саветам ГДУ імя Ф. Скарыны

(пратакол № _____ ад _____ 2019)

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Дысцыпліна па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”. У сучаснай лінгвістыцы працягваецца працэс пераасэнсавання ролі мовы ў генерыраванні і функцыянаванні асноўных механізмаў кагніцыі чалавека і культурнастваральнай дзейнасці. Акцэнт пры гэтым змяшчаецца ў бок разумення мовы не толькі як сродку камунікацыі, але і як сродку культурнага кода нацыі.

Заўважна ўзмацняецца цікавасць лінгвістаў да ўзнаўлення вобраза чалавека, адлюстраванага і захаванага ў мове, і асабліва да яго ўнутранага свету. Як вынік гэтага ў лінгвістычных даследаваннях апошняга часу асноўным выступае чалавек і яго намінацыі, лінгвістычныя адзінкі як носьбіты культурнай інфармацыі, сярод якіх фразеалагізмы валодаюць выключнай здольнасцю да назапашвання пазамоўнай інфармацыі, скіраваны да чалавека, таму дазваляюць спазнаць свайго творцу і носьбіта гэтых адзінак мовы з самых розных бакоў, асабліва ўнутранага свету чалавека, адным са складнікаў якога выступаюць эмоцыі і пачуцці.

Значэнне эмоцый і пачуццяў у жыцці і дзейнасці чалавека надзвычай вялікае. Яны пабуджаюць чалавека да дзейнасці, дапамагаюць пераадолюваць цяжкасці ў вучобе, працы, творчасці. Эмоцыі і пачуцці вызначаюць паводзіны чалавека, пастаноўку тых ці іншых жыццёвых мэт. Увогуле аб ролі эмоцый і пачуццяў у жыцці чалавека сведчыць той факт, што, як адзначаюць псіхологі, чалавек, пазбаўлены эмацыянальных перажыванняў, не мог бы называцца чалавекам. Эмоцыі пастаянна прысутнічаюць у свядомасці чалавека, няспынна ўплываюць на яго ўспрыманне і паводзіны, а ўзнікненне эмоцый абумоўлена грамадскім жыццём чалавека і носяць сацыяльны характар. Увогуле, эмоцыі – адна з фундаментальных характарыстык чалавека.

Фразеалагізмы як сродак і спосаб намінацыі эмоцый патрэбна лічыць найбольш каштоўным лінгвакультуралагічным матэрыялам, вывучэнне якога неабходна не толькі для філолагаў, але і для прадстаўнікоў іншых гуманітарных навук. Наяўнасць у кожнай мове фразеалагічных абазначэнняў эмоцый, іх прыкмет, ацэнкі, характарыстыкі забяспечвае ажыццяўленне зносін людзей пэўнай моўнай супольнасці, а для даследчыка гэтых адзінак ёсць магчымасць вызначыць, якія эмоцыі і пачуцці катэгарызуюцца і абазначаюцца ў моўнай карціне свету, у прыватнасці, у фразеалагічнай карціне свету беларусаў, і як ажыццяўляецца такое абазначэнне, ці вывучыць узаемадзеянне эмоцый і фразеалагізмаў «як самы чалавечы фактар у мове».

А яшчэ фразеалагізмы, што пэўным чынам абазначаюць эмоцыі, утрымліваюць часцей за ўсё схаваную культурную інфармацыю, паколькі эмоцыя «ніколі не выражаецца прама», яна заўсёды прыпадабняецца да чаго-небудзь. Да таго ж культурная інфармацыя фразеалагізмаў не заўсёды

ляжыць на паверхні, яна можа выяўляцца ў выніку аналізу і ўстанаўлення працэсу фарміравання фразеалагічнага значэння, устанаўлення яго складнікаў, прычын і матывацыі ўзнікнення, пэўных вобразаў і дэрывацыйных мадэляў. У прыватнасці, развіццё фразеалагічнага значэння, ці фразеалагізацыя свабодных моўных адзінак, дазваляе прасачыць за працэсам, які адлюстроўвае ход пазнання чалавекам акаляючай рэчаіснасці, раскрыць механізмы кагнітыўных працэсаў, што звязваюць значэнне свабоднай і фразеалагічнай адзінак, выявіць іх асацыятыўныя, псіхалінгвістычныя, этналінгвістычныя, лінгвакультуралагічныя асновы, прасачыць за семантычнай трансфармацыяй, на аснове якой узнікае фразеалагічная адзінка як вынік семантычнага пераасэнсавання.

У эмацыянальных рэакцыях праяўляюцца каштоўнасці і мэты чалавека. Яны адлюстроўваюць базавыя біялагічныя тэндэнцыі, сацыяльна набытыя і выпрацаваныя ўяўленні пра свет і пра сябе. Маючы інфармацыю аб ведах і эмацыянальным вопыце беларусаў, можна будзе з пэўнай доляй упэўненасці гаварыць пра тое, што мы ведаем сябе і што ведаем пра сябе як эмацыянальную асобу, як уяўляем сябе, якія мы з боку эмацыянальнай характарыстыкі, што цэнім і як – станоўча ці адмоўна, як рэагуем і выражаем псіхалагічную рэакцыю на розныя раздражненні. Далей гэта дасць магчымасць устанаўліваць агульнае і адметнае ў эмацыянальнай характарыстыцы беларусаў у параўнанні і супастаўленні з іншымі народамі, у параўнанні з нашымі продкамі.

Усё гэта не з'яўляецца аб'ектам вывучэння на філалагічных факультэтах, што і абумовіла **актуальнасць** распрацаванай дысцыпліны спецыялізацыі. Атрыманая веда і выпрацаваныя ўменні і навыкі ў межах дысцыпліны спецыялізацыі магістранты змогуць выкарыстаць у самастойных даследаваннях, асабліва з улікам дзеяння антрапацэнтрычнай парадэгмы. Матэрыял дысцыпліны спецыялізацыі “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” прадугледжвае **неабходнасць** знаёмства з новымі даследаваннямі з пазіцыяй кагніталогіі, лінгвакультуралогіі на прыкладзе фразеалогіі, з новымі метадамі сучаснага даследавання моўных адзінака.

Мэтай дысцыпліны па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” з'яўляецца знаёмства з навуковымі парадэгмамі, іх зменамі і сувязямі ў часе і прасторы, новымі дысцыплінамі, навуковымі паняццямі і метадамі навуковага даследавання моўных адзінак, асноўных змен і ўдакладненняў у тэорыі фразеалогіі беларускай мовы ў святле новых падыходаў, запатрабаванняў часу, дасягненняў лінгвістычнай навукі ўвогуле і фразеалогіі ў прыватнасці, знаёмства з тэарэтычнымі паняццямі канцэпт, канцэптасфера, з міждысцыплінарнымі сувязямі (найперш псіхалогіяй эмоцый і пачуццяў) на матэрыяле беларускай фразеалогіі.

Задачамі дысцыпліны з'яўляюцца:

– знаёмства магістрантаў з напрамкамі ў гісторыі даследавання сучаснай лінгвістыцы, іх задачамі, са зменамі і ўдакладненнямі ў пытаннях даследавання мовы паводле пэўнага напрамку;

– знаёмства з новымі даследаваннямі ў галіне фразеалогіі, са зменамі і ўдакладненнямі ў пытаннях даследавання яе ўнікальных адзінак з пазіцый лінгвакагнітывістыкі і лінгвакультуралогіі;

– знаёмства з тэарэтычнымі паняццямі канцэпту, канцэптасферы ў кагнітывістыцы і лінгвакультуралогіі (сутнасць, змест, агульнае і адметнае) і іх рэпрэзентацыяй у фразеалогіі

– выпрацоўка прафесійных навыкаў і ўменняў у арганізацыі сістэматызацыі і класіфікацыі кірункаў і парадыгмаў сучаснай лінгвістыкі.

Магістрант павінен:

ведаць:

– сістэму падыходаў, кірункаў сучаснай лінгвістыкі;

– змест і сутнасць паняццяў *канцэпт*, *канцэптасфера* у розных навуковых школах, рознымі даследчыкамі;

умець:

– вызначаць, правільна характарызаваць кожны з кірункаў сучаснай лінгвістыкі і месца іх сярод іншых;

– устанаўліваць месца і ролю, мэту і задачы выдзялення эмацыянальных канцэптаў у рэканструкцыі эмацыянальнай канцэптасферы на базе фразеалогіі;

– даваць лінгвакультуралагічныя каментарыі ідыяматычных адзінак мовы як рэпрэзэнтантам эмацыянальнай канцэптасферы народа; вызначаць культурную інфармацыю, што ляжыць у аснове ўтварэння ідыёмаў.

Патрабаванні да акадэмічных кампетэнцый магістра. Магістр павінен мець:

АК-1. Здольнасць да самастойнай навукова-даследчыцкай дзейнасці (аналіз, супастаўленне, сістэматызацыя, абстрагаванне, мадэляванне, праверка даставернасці дадзеных, прыняцця рашэнняў і інш.), гатоўнасць генерыраваць і выкарыстоўваць новыя ідэі.

АК-2. Метадалагічныя веды і даследчыцкія ўменні, якія забяспечваюць рашэнне задач навукова-даследчыцкай, навукова-педагагічнай, упраўленчай і інавацыйнай дзейнасці.

АК-3. Здольнасць да пастаяннай самаадукацыі.

Магістрант павінен быць здольным:

САК-1. Удасканальваць і развіваць свой інтэлектуальны і агульнакультурны ўзровень, дабівацца маральнага і фізічнага ўдасканалення сваёй асобы.

САК-2. Карыстацца адной з дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь і іншай замежнай мовай як сродкам дзелавых зносін.

САК-3. Фарміраваць і аргументаваць уласныя меркаванні і прафесійную пазіцыю.

САК-4. Аналізаваць і прымаць рашэнні па сацыяльных, этычных,

навуковых і тэхнічных праблемах, якія ўзнікаюць у прафесійнай дзейнасці.

САК-5. Выкарыстоўваць у практычнай дзейнасці асновы працоўнага заканадаўства і прававых норм.

САК-6. Лагічна, аргументавана і дакладна будаваць вуснае і пісьмовае маўленне, выкарыстоўваць навыкі публічнага маўлення, вядзення дыскусій і палемік.

САК-7. Працаваць у камандзе, кіраваць і падпарадкоўвацца.

САК-8. З павагай і беражліва адносіцца да гістарычнай спадчыны і культурных традыцый, талерантна ўспрымаць сацыяльныя і культурныя адрозненні.

САК-9. Праяўляць ініцыятыву і крэатыўнасць, у тым ліку ў нестандартных умовах.

САК-10. Аказваць сваім прыкладам пазітыўнае ўздзеянне на акружэнне людзей і ўдзельнікаў прафесійнай дзейнасці з пункту гледжання захавання норм і правіл здаровага вобраза жыцця, актыўнай творчай жыццёвай пазіцыі.

САК-11. Адаптавацца да новых сітуацый сацыяльна-прафесійнай дзейнасці, рэалізоўваць назапашаны вопыт, свае магчымасці.

Магістр павінен быць здольны:

Навукова-педагагічная і вучэбна-метадычная дзейнасць

ПК-1. Праводзіць вучэбныя заняткі ва ўстановах сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай адукацыі.

ПК-2. Распрацоўваць і выкарыстоўваць сучаснае вучэбна-метадычнае забеспячэнне.

ПК-3. Асвойваць і ўкараняць у вучэбны працэс інавацыйныя адукацыйныя тэхналогіі.

ПК-4. Кіраваць навукова-даследчай работай навучэнцаў.

ПК-5. Планаваць і арганізоўваць выхаваўчую работу з навучэнцамі.

ПК-6. Ажыццяўляць маніторынг выхаваўчага працэсу, дыягностыку вучэбных і выхаваўчых вынікаў.

Навукова-даследчыцкая дзейнасць

ПК-7. Кваліфікавана праводзіць навуковыя даследаванні ў галіне філалогіі.

ПК-8. Распрацоўваць практычныя рэкамендацыі па ўкараненні навуковых даследаванняў, планаванні і правядзенні эксперыментальных даследаванняў, навукова-тэхнічную дакументацыю.

ПК-9. Прымяняць сучасную метадалогію літаратуразнаўчых даследаванняў.

ПК-10. Распрацоўваць прапановы па павышэнні эфектыўнасці планаваных даследаванняў.

Арганізацыйна-кіравальная дзейнасць

ПК-11. Прымаць аптымальныя упраўленчыя рашэнні.

ПК-12. Асвойваць і рэалізоўваць упраўленчыя інавацыі ў прафесійнай дзейнасці.

Інавацыйная дзейнасць

ПК-13. Распрацоўваць планы і праграмы арганізацыі інавацыйнай дзейнасці, навукова абгрунтаваць інавацыйныя праекты ў прафесійнай дзейнасці.

ПК-14. Праводзіць даследаванні, заснаваныя на інавацыйных тэхналогіях і метадыках (навукова-даследчыцкая дзейнасць).

ПК-15. Выкарыстоўваць дасягненні навукі і перадавых тэхналогій у адукацыйнай і навукова-даследчыцкай дзейнасці.

Дысцыпліна па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” цесна звязаны з дысцыплінамі для другой ступені вышэйшай адукацыі, у прыватнасці – Метады даследавання ў сучаснай лінгвістыцы, Лінгвакультуралогія.

Дысцыпліна “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” вывучаецца магістрантамі філалагічнага факультэта спецыяльнасці 1-21 80 11 – Мовазнаўства ў межах модуля “Мова і культура ў кагнітыўным аспекце”.

Форма навучання дзённая, семестр 1, залік (2 з.а па модулю). Агульная колькасць гадзін – 34, з іх колькасць аўдыторных гадзін – 18 (12 – лекцыі, 6 – практычныя), самастойная работа – 16 гадзін.

Завочная форма навучання: агульная колькасць гадзін – 34, аўдыторных – 6 (4 – лекцыі, 2 – практычныя), 2 семестр – залік (2 з.а па модулю).

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздел 1. Уводзіны ў дысцыпліну па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”

Тэма 1 Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы

Мэты і задачы дысцыпліны. Навуковыя парадыгмы ў лінгвістыцы, іх гісторыя, станаўленне і развіццё, пераемнасць і змены. Да паняцця парадыгмы. Шырокі і вузкі сэнс разумення парадыгмы. Класіфікацыя навуковых парадыгмаў, іх характарыстыка і навуковыя кірункі даследавання мовы. Параўнальна-гістарычная, сістэмна-структурная і антрапацэнтрычная парадыгмы. Сутнасць антрапацэнтрызму як асноўнага прынцыпу лінгвістычных даследаванняў. Прынцыпы экспланторнасці, экспансіянізму, функцыяналізму, семантыкацэнтрызму і тэкстацэнтрызму новай парадыгмычнай парадыгмы.

Раздел 2. Кагнітыўная лінгвістыка; лінгвакультуралогія як інтэграцыйная навука пра мову і культуру

Тэма 2 Кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія

Класіфікацыя падыходаў у кагнітыўнай лінгвістыцы: лінгвакультуралагічны і лінгвакагнітыўны. Гісторыя ўзнікнення кагнітыўнай лінгвістыкі, яе прадмет і задачы. Кагнітыўная лінгвістыка – новы лінгвістычны кірунак. Мова як аб’ект вывучэння і як кагнітыўны механізм кадзіравання і трансфармацыі інфармацыі. Роля В. Гумбальта, Бадуэна дэ Куртэнэ, А.А. Патабні і іншых даследчыкаў у развіцці і станаўленні кагнітыўнай лінгвістыкі.

Гісторыя станаўлення лінгвакультуралогіі і этапы яе развіцця. Агульнае і адметнае лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай.

Накірункі сучаснай кагнітыўнай лінгвістыкі. Класіфікацыя падыходаў у кагнітыўнай лінгвістыцы: лінгвакультуралагічны і лінгвакагнітыўны. Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі. Тэрміналагічны разнабой.

Тэма 3 Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі

Гісторыя станаўлення паняцця і тэрміна *канцэпт* як ключавага паняцця кагнітыўнай лінгвістыкі. Агульнае і адметнае ў азначэннях паняцця канцэпт. Тэрміналагічная разнастайнасць абазначэння паняцця – кагнітыўная прастора (індывідуальная кагнітыўная прастора і калектыўная кагнітыўная прастора), кагнітыўная база і інш.

Паняцце *канцэптасферы* як галіны ведаў, яго характарыстыка. Тэрміналагічная разнастайнасць абазначэння паняцця – *кагнітыўная прастора* (індывідуальная кагнітыўная прастора і *калектыўная кагнітыўная*

прастора), кагнітыўная база і інш.

Паняцце *карціны свету*, яго характарыстыка, тэрміналагічны разнабой (*вобраз свету, мадэль свету*). Перадумовы фарміравання канцэпцыі карціны свету. Роля прац В. Гумбальта, Э. Сэпіра, Б. Лакофа, А.А. Патабні; Ф.Ф. Фартунатава, Ф.І. Буслаева, Г.В. Калшанскага, В.М. Тэлія і іншых у развіцці і станаўленні паняцця карціны свету.

Розныя тыпы карціны свету – найўная карціна свету, міфалагічная карціна свету, фальклорная карціна свету, рэлігійная карціна свету, моўная карціна свету, фразеалагічная карціна свету і іх месца ў складзе карціны свету.

Раздел 3. Фразеалогія як сродак перадачы фразеалагічнай карціны свету

Тэма 4. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі

Асновы вызначэння і крытэрыі фразеалагічных адзінак (узнаўляльнасць, устойлівасць, мінімум двухкампанентнасць, раздзельнааформленасць, цэласнасць значэння, вобраз, унутраная форма). Семантыка фразеалагізмаў і яе структура. Тэматычная групоўка фразеалагізмаў (саматычныя, арніталагічныя, заалагічныя, лічбавыя, раслінныя, прадметна-рэчавыя, рэлігійныя, прасторавыя, прыродныя і інш.) і яе рэпрэзентацыя. Універсальныя ўласцівасці фразеалагізмаў розных моў свету.

Тэма 5. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі

Эмоцыі і пачуцці, вызначэнне і характарыстыка ў псіхалогіі. Класіфікацыя эмоцый і пачуццяў і іх асновы (першаснасць – другаснасць, інтэнсіўнасць, працягласць, глыбіня ўсведамлення, палярнасць ацэнкі і інш.). Тэрміны і тэрміналагічны разнабой.

Тэма 6. Вызначэнне, характарыстыка і даследаванне эмоцый у лінгвістыцы

Зварот да праблемы эмоцый у лінгвістыцы. Эмоцыі і пачуцці, вызначэнне і характарыстыка ў псіхалогіі (першаснасць – другаснасць, інтэнсіўнасць, працягласць, глыбіня ўсведамлення, палярнасць ацэнкі і інш.), класіфікацыя эмоцый.

Тэрміны і тэрміналагічны разнабой. Вызначэнне і даследаванне эмоцый у лінгвістыцы.

Тэма 7. Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў

Выдзяленне фразеалагічных эмацыянальных канцэптаў як ментальных утварэнняў і іх асновы. Колькасны паказчык у вызначэнні фразеалагічных

адзінак як рэпрэзэнтантаў эмацыянальных канцэптаў. Вызначальныя фразеалагічныя канцэпты сораму, страху, з аднаго боку, і радасці, задавальнення, з другога, у складзе фразеалагічнай карціны свету беларусаў.

Склад дапаўняльных фразеалагічных канцэптаў эмоцый фразеалагічнай эмацыянальнай карціны свету беларусаў і іх характарыстка. Дыферэнцыяцыя эмоцый у фразеалогіі і псіхалогіі. Інфармацыя фразеалагізмаў як другасных адзінак для наймення і характарыстыкі эмоцый трывогі, смутку, здзіўлення, абурэння, злосці, гневу і інш. Кампаненты-найменні, вобразы і ўнутраная форма эмацыянальных фразеалагізмаў.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА

дысцыпліны па выбару “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі” для магістрантаў філалагічнага факультэта спецыяльнасці 1-21 80 11 Мовазнаўства на 2017 – 2018 н. г.

Нумар раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы	Колькасць аўдыторных гадзін					Колькасць гадзін ВУР	Форма контролю ведаў
		Лекцыі	Практычныя заняткі	Семінарыя заняткі	Лабараторныя заняткі	Іншае		
	2	3	4	5	6	7	8	9
	Раздзел 1. Уводзіны ў дысцыпліну спецыялізацыі “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”. Тэма 1. Навукова-лінгвістычныя парадыгмы даследавання мовы	2					2	
	Раздзел 2. Кагнітыўная лінгвістыка; лінгвакультуралогія як інтэграцыйная навука пра мову і культуру. Тэма 2. Кагнітыўная лінгвістыка і кагнітыўная лінгвістыка	2					2	Вызначэнне культурных кодаў
	Тэма 3. Асноўныя катэгорыі кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі.	2					2	
	Раздзел 3. Фразеалогія як сродак перадачы фразеалагічнай карціны свету. Тэма 4. Адзінкі фразеалогіі – крыніца атрымання лінгвакультуралагічнай інфармацыі.	2	2				4	Характарыстыка ФА як сімвалаў, эталонаў
	Тэма 5. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у псіхалогіі	2	-					

	Тэма 6. Вызначэнне і характарыстыка эмоцый у лінгвістыцы. і	2	-					
	Тэма 7. Характарыстыка вызначальных і дапаўняльных канцэптаў эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў	2	4					
	Усяго гадзін:	14	6					

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Пытанні да экзамену па дысцыпліне “Эмацыянальныя канцэпты ў беларускай фразеалогіі”

1. Антрапацэнтрычная парадыгма і новыя прынцыпы навуковага даследавання.
2. Што кардынальна новага ў антрапацэнтрычнай парадыгме?
3. Вытокі, праблемы і задачы лінгвакультуралогіі.
4. Што агульнага ў лінгвакультуралогіі з кагнітыўнай лінгвістыкай?
5. Што з’яўляецца аб’ектам вывучэння лінгвакультуралогіі?
6. Асноўныя паняцці і тэрміны лінгвакультуралогіі.
7. Карціна свету, яе разнавіднасці.
8. Канцэпт як шматмернае ментальнае ўтварэнне, сродкі яго рэпрэзентацыі.
9. Лінгваканцэпталогія як прадметная сфера лінгвакультуралогіі.
10. Канцэптасфера, эмацыянальная канцэптасфера.
11. Лінгваканцэпт як адзінка менталітэту.
12. Характарыстыка лінгваканцэпту.
13. Прыкметы і ўласцівасці лінгваканцэпту.
14. Сімволіка, стэрэатыпнасць і эталанізацыя эмоцый у фразеалагічных адзінках беларускай мовы.
15. Канцэптуалізацыя эмоцый і пачуццяў у беларускай фразеалогіі.
16. Лінгваканцэптуалізацыя і яе роля ў выражэнні ментальнасці і фармаванні нацыянальнага характару беларусаў.
17. Каштоўнасны складнік канцэпту.
18. Ацэначны складнік канцэпту.
19. Коды культуры і іх адлюстраванне ў фразеалагізмах беларускай мовы.
20. Канцэптасфера, эмацыянальная канцэптасфера.
21. Складнікі эмацыянальнай канцэптасферы ў беларускай фразеалогіі.
22. Метафарызацыя мадэляў фразеалагізмаў-рэпрэзэнтантаў эмоцый.
23. Метафарычная аснова фразеалагічных эмацыянальных канцэптаў.
24. Суаднесенасць эмоцый і марфалагічнай характарыстыкі фразеалагізмаў як рэпрэзэнтантаў пэўных эмоцый.
25. Метафараычныя мадэлі фразеалагізмаў-рэпрэзэнтантаў эмоцыя страху.
26. Эмоцыя сораму як маральна-этычны парадак прадстаўлення канцэпту.
27. Канцэпт ‘нянавісць’
28. Канцэпт ‘гнеў’
29. Канцэпт ‘злосць’
30. Канцэпт ‘трывога’
31. Канцэпт ‘смутак’
32. Канцэпт ‘абурэнне’
33. Эмоцыі здзіўлення і незадавальнення і выклічнікавыя фразеалагізмы.
34. Канцэпт ‘раздражненне’
35. Канцэпт ‘зайздрасць’
36. Канцэпт ‘радасць’
37. Эмоцыя любові-кахання і назоўнікава-дзеяслоўныя фразеалагізмы.

2. Узоры аналізу

1. **Фразеалагічны аналіз** з'яўляецца зыходным, ці пачатковым для вызначэння прыкмет і ўласцівасцей фразеалагічных адзінак мовы. Сутнасць фразеалагічнага аналізу зводзіцца да паслядоўнага вызначэння асноўных прыкмет і характарыстык пэўнай фразеалагічнай адзінкі, што выразна даводзіцца ў наступным схематычным плане:

1. Тып фразеалагічнай адзінкі (на аснове характару матывацыі і ступені ідыяматычнасці).

2. Значэнне фразеалагічнай адзінкі.

3. Наяўнасць /адсутнасць полісеміі, аманіміі.

4. Наяўнасць варыянтаў (іх характар).

5. Парадыгматычныя адносіны (прыналежнасць да фразеалагічнай групы; наяўнасць сінонімаў і антонімаў)

6. Сінтагматычныя асаблівасці фразеалагічнай адзінкі (абавязковыя і свабодныя сувязі)

7. Прагматычная характарыстыка фразеалагічнай адзінкі (характар канатацыі; сфера ўжывання).

Фразеалагічны аналіз праілюструем на матэрыяле фразеалагічнай адзінкі ў *чорта на рагах*:

1. Фразеалагічная адзінка ў *чорта на рагах* мае нематываванае значэнне, паводле ступені злітнасці кампанентаў належыць да фразеалагічных зрашчэнняў.

2. Значэнне – ‘вельмі далёка, у аддаленых ці глухіх мясцінах (быць, жыць, знаходзіцца і пад.)’.

3. Полісемія і аманімія адсутнічаюць.

4. Маюцца варыянты ў *чорта на кулічках*, у *чорта ў зубах*, асновай чаго служыць семантычная тоеснасць, а тып варыянтнасці – лексічная (лексічныя варыянты *на рагах*, *на кулічках*, *у зубах*).

5. Належыць да катэгорыі акалічнасных фразеалагізмаў, суадносіцца з прыслоўем; уваходзіць у семантычнае поле з агульным значэннем ‘месца’ і ў фразесемантычны разрад ‘аддаленае месца’.

Фразеалагічная адзінка ў *чорта на рагах* мае сінанімічныя сувязі з фразеалагічнымі адзінкамі *блізкі свет*; *за дзясятай гарой*; *за светам*; *за трыдзесяць зямель*; *на краі свету*; *куды Макар цялят не ганяў*; *куды крумкач касцей не заносіў*.

Магчымыя антанімічныя сувязі з фразеалагічнымі адзінкамі *пад самым носам*; *адзін крок*; *за два крокі*; *пад бокам*; *рукой падаць*.

6. Фразеалагічная адзінка ў *чорта на рагах* звычайна спалучаецца са словамі *быць*, *жыць*, *пасяліцца* і пад., ці выяўляе абмежаваную валентнасць.

7. Фразеалагічная адзінка ў *чорта на рагах* характарызуецца экспрэсіяй і належыць да размоўных (гл. памету ў «Слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава, т. 2, с. 654).

2. **Лінгвакультуралагічны аналіз** праілюструем на матэрыяле фразеалагічнай адзінкі *вароты пірагамі /пірагом падпёрты*

Вароты пірагамі /пірагом падпёрты з’яўляецца ўласнабеларускім фразеалагізмам і службыць для іранічна-жартоўнага выказвання і перадачы ўяўлення беларуса пра багатае жыццё каго-небудзь, пэўнага месцазнаходжання ці пражывання чалавека, дзе ўсяго ўволю, колькі хочаш. Фразеалагізм пабудаваны на аснове нерэальнага вобраза і з выкарыстаннем гіпербалічнага прыёму: пірагоў у людзей так шмат, што імі нават вароты падпіраюць. Тут маецца на ўвазе, што ў доме, у пэўным месцы жывуць заможна, багата, тут усяго многа, сведчаннем чаго выступае пірог ці пірагі, якія падпіраюць вароты, як сімвал багацця, дастатку. Праз кампанент *вароты* фразеалагізм суадносіцца з архітэктурна-будаўнічым кодам культуры, праз *пірагамі /пірагом* – з харчовым, праз *падпёрты* – з акцыянальным, а ўвогуле вобраз фразеалагізма суадносіцца з прасторавым кодам і ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення “свой” – “чужы”, што выяўляе сімвалічнае значэнне лексема *вароты* ў сваім далёкім мінулым. Вароты – гэта “сродак” падзелу прасторы чалавекам на дзве часткі – асвоеную і неасвоеную, гэта месца, дзе могуць сутыкнуцца, сустрэцца прадстаўнікі розных частак прасторы – “сваёй” і “чужой” і адпаведна “свае” з “чужымі”. Вароты лічыліся месцам пераходу ад адной жыццёвай ступені да другой. Такім чынам, за лексмай *вароты* яшчэ ў дафразеалагічны перыяд была замацавана роля наймення сімвала “мяжа”, што асабліва выразна нагадваюць пра гэта вароты ў агароджы чаго-небудзь ці аддзяленні “сваёй” тэрыторыі ад “чужой”, вароты ў храме, якія аддзяляюць сакральнае ад свецкага, у вясельным абрадзе, у прыватнасці, пры наладжванні розных брам, варотаў, ці межаў, перашкод паміж жаніхом як прадстаўніком знешняга, чужога свету, які хоча парадніцца і стаць сваім у акружэнні нявесты, альбо проста на дарозе да нявесты, калі жаніх вымушаны “адкупляцца”, каб пераадолець перашкоду-мяжу на сваім шляху да нявесты, і інш.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. *Алпатова*, В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку / В.М. Алпатова // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 15-26.
2. *Бартминский*, Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике (Традиционная духовная культура славян. Зарубежная лингвистика / перевод с польского. Составитель и отв. редактор С.М. Толстая / Е. Бартминский. – М.: Индрик, 2005. – 527 с.
3. *Белинин*, В.П. Основы психолингвистической диагностики: Модели мира в литературе / В.П. Белинин. – Тривола, 2000. – 248 с.
4. *Коваль*, В.И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение [Текст] / В.И. Коваль. – Гомель: ИММС НАНБ, 1998. – 213 с.
5. *Кубрякова*, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. - №4. – С. 3-15.
6. *Ляшчынская*, В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў: Манаграфія / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с.
7. *Ляшчынская*, В.А. Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2015. – 224 с.
8. *Ляшчынская* В.А. Эмоцыя здзіўлення ў беларускай фразеалогіі: лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны аспекты / В.А. Ляшчынская // Известия ГГУ. – 2012. – 1(70). – С. 144-150.
9. *Ляшчынская*, В.А. Ключавы канцэпт культурна-нацыянальнага светапогляду праз фразеалагізмы з твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2012. – № 6. – С. 37-39.
10. *Ляшчынская*, В.А. Катэгарызацыя і канцэптуалізацыя эмоцыі злосці ў беларускай фразеалогіі / В.А. Ляшчынская // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія. – Гродна: УА ГрДУ імя Я. Купалы, 2012. – Вып. 2 (135). – 162 с. – С. 48-56.
11. *Маслова*, В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов вузов / В.А. Маслова. – М.: Наука, 2001. – 208 с.
12. *Попова*, Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания / Е.А. Попова // Филологические науки. – 2002. – №3. – С. 69-77.
13. *Степанов*, Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю.С. Степанов / АН СССР. Ин-т языкознания; Отв. ред. В.П. Нерознак. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
14. *Степанов*, Ю.С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования / вст. статья // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: УРСС, 2002. – С. 5-16.
15. *Толстой*, Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.
16. *Толстой*, Н.И. Этнолингвистические аспекты славянской фразеологии / Н.И. Толстой // Толстой, Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – С. 373 – 382.
17. *Фрумкина*, Р.М. Психолингвистика: учебн. пособие для студентов высш. учебн. заведений / Р.М. Фрумкина. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 320 с.
18. *Шмелев*, Д.Н. Очерки по семиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.

Дадатковая

19. *Аксамітаў*, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
20. *Алефиренко*, Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Флинта: Наука. – 2010. – 288 с.

21. Воробьев, В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
22. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – №2. – С. 64-72.
23. Демьянков, В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – №4. – С. 17-32.
24. Коч, Н.В. Генезис восточнославянской концептосферы в языковом и культурном отражении / Н.В. Коч. – Николаев: Илион, 2010. – 440 с.
25. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
26. Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – №4.
27. Кубрякова, Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) / Е.С. Кубрякова // Известия РАН. – Серия лит. и яз. – 1999. – Т. 58. – № 5-6. – С. 3-12.
28. Ляшчынская, В.А. Скрытая інфармацыя фразеалагізмаў з кампанентам *душа* / В.А. Ляшчынская // Скарына і наш час, міжн. навук. канф. (2008, Гомель). Міжнар. навук. канф. «Скарына і наш час». 14 ліст. 2008 г.: [матэрыялы]; у 2 ч. Ч. 1 / рэдкал.: А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – 390 с. – С. 345- 349.
29. Ляшчынская, В.А. Кадзіраванне ведаў у фразеалагізмах з кампанентам *сэрца* / В.А. Ляшчынская // Каб жыло наша Слова: зб. навук. артык. да 90-годдзя з дня нарадж. Ф. Янкоўскага / рэдкал. М.І. Новік [і інш.]; пад агул. рэд. М.І. Новік. – Брэст: Альтэрнатыва, 2009. – 316 с. – С. 100-103.
30. Ляшчынская, В.А. Культурныя эталоны і стэрэатыпы ў дыздзе беларускіх фразеалагізмаў “праўда – няпраўда” / В.А. Ляшчынская // *Vialorutenistyka Vialostocka*. Т. 1. – Vialostock, rok 2009. – S. 159 – 170.
31. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.
32. Ляшчынская, В.А. Адзін фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў: аб напоях і іх ужыванні / В.А. Ляшчынская // Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна. Серыя 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія. – № 2 – Брэст: БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2012. – С. 42-53.
33. Лещинская, О.А. Вербализация чувства радости в белорусской фразеологии / О.А. Лещинская // Наукові записки. Серія «Філологічні науки» (мовознавство). Вып. 95. – Кіровоград: Видавництво КДПУ, 2011. – 580 с. – С. 17-21.
34. Паршин, П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П.Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – №2. – С. 19-42.
35. Пименова, М.В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.
36. Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, А.И. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2002.
37. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации: Сб. докладов (Отделение литературы и языка РАН); Отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – 351 с. – С. 302 – 314.
38. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

Дадатковая літаратура для самастойнай работы па вызначэнні і характарыстыцы асобных эмацыйных канцэптаў

1. *Валиулина, С.В.* Средства репрезентации эмоции 'страсть' как фрагмента русской языковой картины мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / С.В. Валиулина; Бурятский гос. ун-т. – Улан-Уде, 2006. – 20 с.
2. *Волостных, И.Л.* Эмоциональные концепты «страх» и «печаль» в русской и французской языковых картинах мира: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Краснодар, 2007. – 22 с.
3. *Воркачев, С.Г.* Семантизация концепта любви в русской и испанской лексикографии (сопоставительный анализ) / С.Г. Воркачев // Язык и эмоции: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 125-132.
4. *Воркачев, С.Г.* Сопоставительная этносемантика телеонимных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели) [Текст] / С.Г. Воркачев. – Волгоград: Перемена, 2003. – 164 с.
5. *Воркачев, С.Г.* Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М.: Гнозис, 2004. – 236 с.
6. *Воркачев, С.Г.* Любовь как лингвокультурный концепт [Текст] / С.Г. Воркачев. – М.: Гнозис, 2007. – 284 с.
7. *Данькова, Т.Н.* Концепт «любовь» и его воплощение в индивидуальном стиле А. Ахматовой: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т.Н. Данькова; Воронежский гос. пед. ун-т. – Воронеж, 2000. – 22 с.
8. *Дорофеева, Н.В.* Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Н.В. Дорофеева; Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград, 2002. – 19 с.
9. *Заячковская, О.О.* Концептуализация положительных эмоциональных состояний «радость» (joy) и «надежда» (hope) в современном английском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О.О. Заячковская. – М., 2008. – 24 с.
10. *Крейнина, О.В.* Основные подходы к определению страха в философской и психологической литературе / О.В. Крейнина // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки : сб. науч. ст. В 2 ч. Вып. 6 (11) / под ред. В. Ф. Беркова. – Минск: РИВШ, 2008. – С. 108 – 117.
11. *Крылов, Ю.В.* Эмотивный концепт «злость» в русской языковой картине мира: идентификация и разграничение ментальных и языковых структур: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю.В. Крылов; Новосибирский гос. пед. ун-т. – Новосибирск, 2007. – 22 с.
12. *Кузнецова, Л.З.* Ассоциативные свойства концепта «любовь» (по данным свободного ассоциативного эксперимента) / Л.З. Кузнецова // Лингвокультурный концепт: типология и области бытования [Текст]: [Монография] / ВолГУ; под общ. ред. проф. С.Г. Воркачева. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – С. 312-375.
13. *Ларин, Б.А.* Из славяно-балтийских лексикологических сопоставлений (*стыд-срам*) / Б.А. Ларин // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). – М.: Просвещение, 1977. – С. 63-72.
14. *Лещинская, О.А.* Национальное выражение эмоции страха во фразеологизмах белорусского и русского языков / О.А. Лещинская // Філологічні трактати. Науковий журнал. – Т. 4, № 2. – Суми: Сумський держ. ун-т, Харків: Харківській нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 57-62.
15. *Ляшчынская, В.А.* Канцэптуалізацыя эмоцыі страху ў фразеалагізмах беларускай мовы / В.А. Ляшчынская // Вiаlorutenistyka Bialostocka. Т. 3. – Bialostock, rok 2011. – С. 37-47.
16. *Ляшчынская, В.А.* Фразеалагічная катэгарызацыя эмацыйнага стану абурэння ў беларускай мове / В.А. Ляшчынская // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф.

Скорины / редкол.: В.И Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 32-35.

17. *Ляшчынская, В.А.* Эмоцыя здзіўлення ў беларускай фразеалогіі: Лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны аспекты / В.А. Ляшчынская // Известия ГГУ им. Ф. Скорины. – 2012. – 1(70). Гуманитарные науки. – С. 144-150.

18. *Лещинская, О.А.* Вербалізацыя чувства радості в беларускай фразеалогіі / О.А. Лещинская // Науковi запіскі. Серыя «Філолагічныя навуки» (мовазнаўства). Вып. 95. – Кіраваград: Выдавецтва КДПУ, 2011. – 580 с. – С. 17-21.

19. *Ляшчынская, В. А.* Канцэптуалізацыя эмоцый сораму і сарамлівасці ў фразеалагізмах мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні (да 130-годдзя з дня нараджэння народнага паэта Янкі Купалы): зб. навук. прац. / рэдкал.: Г. В. Жук (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ТАА «ЮрСаПрынт», 2013. – 379 с. – С. 128-135.

20. *Ляшчынская, В. А.* Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с.

21. Мальцева, Л.В. Эмотивно-событийный концепт «Горе, беда, несчастье» в русской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Л.В. Мальцева; Новосибирский гос. пед. ун-т. – Новосибирск, 2009 – 23 с.

22. *Михайленко, О.М.* Лингвоэтическая картина мира: концепты «счастье» и «блаженство» как семантические дуплеты: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / О.М. Михайленко; Кубанский гос. аграрный ун-т. – Краснодар, 2006. – 22 с.

23. *Никишина, И.Ю.* Выражение концепта anger («гнев») в современной английской и американской художественной литературе: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / И.Ю. Никишина; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2008. – 23 с.

24. *Пеньковский, А.Б.* Радость и удовольствие в представлении русского языка / А.Б. Пеньковский // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 146-155.

25. *Плутенко, Д.А.* Концепты положительных эмоций в немецкоязычной концептосфере / Д.А. Плутенко // Когнитивная лингвистика: новые парадигмы и новые решения: сб. статей / отв. ред. М.В. Пименова. – М.: ИЯ РАН, 2011. – 896 с. (Серия «Концептуальные исследования»). – С. 650-655.

26. *Погосова, К.О.* Концепты эмоций в английской и русской языковых картинах мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / К.О. Погосова; Северо-Осетинский гос. ун-т. – Владикавказ, 2007. – 21 с.

27. *Шаховский, В.И.* Национально-культурная специфика концепта «обман» во фразеологическом аспекте / В.И. Шаховский // Фразеология в контексте культуры: Сб. статей / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры: Кошелев, 1999. – С. 285-288.

Слоўнікі

Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000.

Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. Ред. Е.С. Кубряковой. – М: Филол. Ф-т МГУ, 1996.

Лепешаў, І.Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991.

Лепешаў, І.Я. У слоўнікавую скарбонку. Навучальны дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999.

Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. Т. 1 А – Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008.

Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. Т. 2. М. – Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008.

Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Бел.Эн., 2004.

Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007.

Пашкевіч, М.І. Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік: для студ.-філолагаў / М.І. Пашкевіч. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2008.

Юрчанка, Г. Ф. І коціца і валіца / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972.

Юрчанка, Г.Ф. І сячэ і паліць / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1974.

Юрчанка, Г.Ф. Слова за слова / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1977.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ